

open geloven

een verantwoording van het christelijk geloof

Inhoud

<i>vooraf</i>	5
<i>weten</i>	8
1 de aarde vertelt	10
2 zonder God	14
3 geheimenissen	26
4 over schepping en evolutie	32
5 waar gebeurd?	36
6 kijken naar de sterren	42
7 uitzicht over de grens	46
<i>overwegen</i>	52
8 vechten	54
9 roeping.....	56
10 angst... overgave... vreugde!.....	57
11 het leven is zinloos	60
12 tegen de stroom in	62
13 Paulus	64
<i>geloven</i>	66
14 verwondering en verbijstering.....	67
15 waarom?	72
16 God je vader noemen – over gebed.....	76
17 gebroken brood.....	80
18 dat slaan wij over.....	84
19 de toekomst is open.....	94
<i>kiezen</i>	98
20 wat is zonde?	100
21 ethisch christendom.....	104
22 alleen wij komen in de hemel.....	110
23 in het voetspoor van de oude kerk.....	114
<i>slot</i>	118
24 openbaring en verborgenheid	120
25 weten, niet weten, geloven	132

selectie van boeken 137
zaken register 140
register van namen 141
Bijbels register 142
verantwoording illustraties..... 143
Met dank aan..... 144

vooraf

Is het mogelijk om in deze moderne tijd te geloven?

In het levensbeschouwelijk landschap zijn verschillende tendenzen tegelijkertijd te ontdekken.

Een belangrijke tendens in onze samenleving is de ontwikkeling richting niet geloven. Er is een groeiend aantal mensen in de westerse wereld, voor wie geloven verleden tijd is, hooguit een goede herinnering uit de jeugd, die voor hen echter niet compatibel is met de moderne tijd.

Anderzijds zien wij dat principiële godsdienstige gemeenschappen nog steeds veel vitaliteit hebben. We kunnen denken aan evangelische kerken, maar ook bijvoorbeeld aan grote delen van de islamitische gemeenschap, waar een kritische analyse van het geloofsgoed op een bepaalde manier taboe is.

Verder is er de ontwikkeling richting nieuwe vormen van religiositeit. Hoewel numeriek niet talrijk heeft het boeddhisme voor velen in onze moderne tijd aantrekkingskracht. Dat geldt ook voor vele alternatieve vormen van spiritualiteit: het geloof dat we contact kunnen hebben met overledenen, het geloof in alternatieve vormen van genezing, enz.

De verandering in beleving van spiritualiteit maakt het zinvol nog eens de hoofdzaken van het christelijk geloof op een rij te zetten tegen de achtergrond van het nieuwe wereldbeeld dat na 200 jaar wetenschapsbeoefening ontstaan is.

Zoals uit de inhoudsopgave blijkt bestaat dit boek uit vier delen.

In het eerste deel *Weten* gaat het om de bespreking van wat we tegenwoordig weten en wat voor gevolgen dit heeft voor geloof. In dit deel komen niet alleen verschillende takken van wetenschap aan de orde, maar vragen we ons bijvoorbeeld ook af of bijna-doodervaringen van betekenis zijn voor geloof (hoofdstuk 7).

In deel 2 *Overwegen* behandelen we een aantal Bijbelgedeelten, die een inspiratiebron kunnen zijn voor onze moderne tijd.

Deel 3 *Geloven* gaat over wat we noemen systematische theologie. Hoe moeten we verstaan dat God onze schepper is? Leidt God deze wereld? Stierf Jezus voor de zonde van de mensheid? Hoe moeten we ons de Voleinding voorstellen? Bestaat de hel? Wat moeten we met moeilijke Bijbelteksten?

Deel 4 *Kiezen* heeft betrekking op normen en waarden en onze levenshouding. Hoe moet je je als christen opstellen tegenover anders-gelovigen of niet-gelovigen? Is het christelijk geloof intolerant? Hoe

komt het dat de Evangelisch Lutherse kerk in Duitsland voor en tijdens de tweede wereldoorlog zo conformistisch was ten opzichte van het nazisme? Waarom onderscheiden christenen zich zo weinig in de grote kwesties van deze tijd: arm en rijk, milieu en energie, opkomen voor mensenrechten, enz. Welke Bijbelgedeelten kunnen helpen om een actievere houding aan te nemen? Het zoeken naar een aantrekkelijke levensstijl is eveneens de invalshoek bij onze bespreking van de geschiedenis van de oude kerk.

Het boek *Open geloven* wil dus een introductie en verantwoording zijn van het christelijk geloof in onze moderne tijd. Het is in de eerste plaats geschreven voor mensen die op een bepaalde manier op zoek zijn en zich in het christelijk geloof willen verdiepen. Hopelijk helpt het hen een weg te vinden in de wereld van het christelijk geloof en op bepaalde punten steun te vinden. Voor gelovigen kan dit boek ook de moeite waard zijn, omdat, als het goed is, gelovigen zich ook de vraag stellen hoe ze hun geloof kunnen verantwoorden. Op de website www.opengeloven.net is onder 'het boek *Open geloven*' een handreiking voor gespreksgroepen te vinden.

Als het boek op een enkel punt meer helderheid heeft geboden, is de opzet al geslaagd.

Buizingen,
februari 2015,

Jart Voortman

w e t e n

1 de aarde vertelt

Alles is niet banaal, maar vreemd, buitengewoon, uniek, om niet te zeggen absurd.

Peter Westbroek.¹

In 1987 liepen we met onze oudste van een jaar van Givet naar Dinant. De Maas heeft daar in een langdurig erosieproces een imposant rotsmassief blootgelegd. Het golfpatroon in dat gesteente geeft je een indruk van de geologische tijdperken die deze aarde heeft doorlopen. Het was alsof die stenen mij hun verhaal wilden vertellen. Het verhaal van de ontwikkeling die het leven op aarde heeft doorgemaakt.

Het verhaal van het opgaan en ondergaan van kleine en grote organismen in een schijnbaar zinloos proces.

Ik vond dat bedreigend.

Nog niet zo lang geleden was de Bijbel de belangrijkste bron als het ging om de beantwoording van de vraag waar wij als mensen vandaan komen. Het paradijs en de zondvloed bepaalden het referentiekader waarin alle kennis werd geordend.

200 Jaar geleden kwamen de eerste scheurtjes in dit massieve bouwwerk. En nu na een enorme hoeveelheid ontdekkingen zijn we in een andere wereld terecht gekomen. De wetenschappen zijn op het terrein van de levensbeschouwing gekomen: geologische tijdperken, de oerknal, evolutie en natuurlijke selectie breken in op het theologische denkkader van schepping, zondeval en verlossing.

Natuurlijk zijn er nog steeds gelovigen die vasthouden aan de Bijbel en elementaire wetenschappelijke kennis verwerpen. Creationisten vind je ook onder hoger opgeleiden. Het is echter een uitgangspunt dat onmogelijk is vol te houden.

Het grootste archief van de wereld bevindt zich onder onze voeten. Wij mensen kunnen soms de neiging hebben om zaken gunstig voor te stellen, om dingen te verdonkeremanen, om een beetje te manipuleren. Dat kunnen we doen in ons spreken, in ons schrijven en zelfs in de manier waarop wij onze archieven bijhouden.

Onze aarde bezit dat vermogen niet. De aarde liegt niet.

¹ Peter Westbroek, *De ontdekking van de aarde*, 156

In dit hoofdstuk vertellen wij het meeslepende verhaal hoe de aarde in ruim 200 jaar tijd steeds meer van zijn geheimen heeft prijsgegeven. We beginnen het verhaal van de aarde met de ontdekking in 1725 van een fossiel door de Zwitser Johann Jakob Scheuchzer². In zijn tijd had men nog weinig studie gemaakt van fossielen en was men er zeker van dat de zondvloed waarvan de Bijbel vertelt een wereldomvattende catastrofe was geweest.

Al snel was het fossiel van Scheuchzer geïdentificeerd als een overblijfsel uit de tijd van de zondvloed:

Het is zeker dat deze lei de helft van het geraamte van een mens bevat, dat het gebeente en bovendien het vlees en de delen die zachter zijn dan vlees... dit is een van de zeldzaamste overblijfselen van dat vervloekte ras dat onder de wateren is begraven.

Het fossiel kwam uiteindelijk terecht in het Teylers museum in Haarlem, waar het nog steeds te zien is. In het begin van de negentiende eeuw kwam de beroemde anatoom Cuvier een bezoek brengen aan het museum. Cuvier toonde als eerste aan dat er vroeger andere soorten op aarde hebben geleefd. Volgens hem waren die door catastrofes omgekomen. De evolutiegedachte van zijn tijdgenoot Lamarck vond hij niet aannemelijk. Hij bekeek het fossiel van ‘de getuige van de zondvloed’ nauwkeurig, pakte een hamer en sloeg er een stuk af. Toen bleek dat het niet een fossiel van een mens was, maar van een hagedis.

In zijn lezenswaardige en veelzijdige boek *Een kleine geschiedenis van bijna alles* vertelt Bill Bryson dat er in de 19^e eeuw in Engeland een ware obsessie ontstaan was voor fossielen. De Geological Society maakte een bloeitijd door en was een bonte verzameling amateurs.³ Charles Lyell was van opleiding advocaat. William Buckland was oorspronkelijk priester in de Anglicaanse Kerk. De arts Mantell had zo’n grote passie voor zijn fossielen, dat hij zijn huis ermee volstopte, totdat zijn vrouw en kinderen concludeerden dat er voor hen geen plaats meer was....

Met grote ernst deden de *steenbrekers*, zoals ze wel genoemd werden, hun veldonderzoek. Niks geen overalls; nee, deze arbeid moest in een ernstige stemming verricht worden en daarbij paste een donker pak en een hoge hoed. Buckland (door Darwin een paljas genoemd) ging nog een stapje verder en hield zijn academische toga aan als hij veldonderzoek deed. Thuis had hij een grote verzameling dieren, vanwege zijn streven om ‘elk dier in de schepping te hebben geproefd’. Zijn meest bizarre collectie was zijn verzameling versteende

² Deze anekdote is ontleend aan Frank Westerman, *Ararat*, Atlas 2007

³ Zie Bill Bryson, *Kleine Geschiedenis*, 68 e.v.

uitwerpselen, waarvoor hij in zijn huis een tafel had gereserveerd. De laatste neiging van deze eerwaarde om te compenseren roept bij mij een gevoel van herkenning op.

Het is maar heel langzamerhand dat men in het begin van de 19^e eeuw ontdekkingen deed over uitgestorven diersoorten. Aanvankelijk zat men er vaak naast met de identificatie. Er was echt veel bewijsmateriaal voor nodig, voordat men besepte: hier zijn we een diersoort op het spoor, die van de aardbodem is verdwenen. Het was Richard Owen, een eierzuchtige en frauduleuze persoonlijkheid overigens, die in 1841 voor het eerst het woord Dinosauriër gebruikte – meer dan 50 jaar na de eerste vondst van een groot bot in New Jersey.

Met de ontdekking van uitgestorven diersoorten kwamen wel theologische vragen op. Hoe kan God soorten, die Hij zelf geschapen heeft, uitroeien? En waarom vertelt de Bijbel niets over deze extincties? De gelovige Cuvier bedacht de verklaring, dat God Mozes niet had willen afleiden met eerdere rampen die hadden plaatsgevonden.⁴

Er was echter nog een andere kwestie die grote beroering veroorzaakte. Hoewel hij niet de uitvinder is van de theorie van de ijstijden werd Louis Agassiz wel de belangrijkste pionier.⁵ Hij kwam uit Zwitserland, waar met het blote oog al veel over geologie te ontdekken is. In 1837 hield hij een lezing voor het Zwitsers Genootschap voor Natuurwetenschappen over ijstijden. Hoe kunnen er granieten rotsen terecht komen op de zandsteenformaties van de Jura? Agassiz stelde dat dat alleen kan als gletsjers die rotsen daar naar toe hebben gebracht. Dit betekent dat er een tijd moet zijn geweest waarin Europa voor een groot deel met gletsjers was bedekt. Het aanvullende bewijs daarvoor vond hij in krassen op het onderliggende gesteente als gevolg van de vroegere aanwezigheid van gletsjers.

Natuurlijk was niet iedereen direct overtuigd. De theorie van de zondvloed bepaalde toen het raamwerk vanwaar uit men dacht. William Buckland is hier een voorbeeld van. Volgens hem waren de bewijzen voor een wereldwijde zondvloed zo overvloedig dat zelfs als de Schrift deze gebeurtenis zou verzwijgen, men uit het geologisch bewijsmateriaal vanzelf tot een dergelijke theorie zou komen.⁶ Toen Buckland kennismakte met Agassiz was hij nog niet van gedachte veranderd. De zondvloed was in zijn ogen een dermate chaotisch proces, dat

⁴ Bill Bryson, *Kleine geschiedenis*, 83

⁵ Gebaseerd op Windsor Chorlton, *IJstijden*, Time Life 1984, 83 e.v.

⁶ Windsor Chorlton, *IJstijden*, Time-Life Boeken Amsterdam 1984,86

2 zonder God

Ieder individu heeft zijn eigen leugen, waarvan hij zich zal moeten ontdoen en zijn eigen werkelijkheid, zijn eigen waarheid, waartoe hij moet ontwaken en waaraan hij uitdrukking zal moeten geven
Hein Thijssen⁷

Bijna 50 jaar geleden ging ik als jongere zondags naar de Opgangkerk in Voorburg. We zaten altijd op het balkon, vaak op de voorste rij, zodat je veel mensen kon observeren. Iedereen had zo'n vaste plek en we waren allemaal op een gezonde manier een beetje trots dat we Gereformeerd waren.

Vijftig jaar later heeft het landschap van geloof een andere aanblik gekregen. Het lijkt alsof een natuurramp heeft toegeslagen, maar wat gebeurd is, heeft meer iets van een langzaam erosieproces. We hebben ontdekt dat bepaalde vragen onbeantwoordbaar zijn en vanzelfsprekendheden zijn er nauwelijks meer.

Integendeel: zoals velen vijftig jaar geleden het gevoel hadden dat er iets aan je mankerde als je zei dat je atheïst was, zo zijn gelovigen nu in de opgroeiende generatie een uitzondering aan het worden. Je hebt veel uit te leggen aan mensen die jouw wereld niet kennen – als ze er al naar vragen...

Onder het fileermes van atheïsten wordt duidelijk wat oprecht geloof is en wat alleen maar een taalspel is.

In zijn bijna encyclopedische *Geschiedenis van het atheïsme*, bespreekt Hubert Dethier de Amerikaanse vrijzinnige theoloog Paul Tillich en concludeert dat Tillich wel een beeldend taalgebruik heeft, maar uiteindelijk niet echt iets beweert. De metaforen die Tillich gebruikt zijn niet vertaalbaar; ze kunnen alleen maar door andere metaforen worden vervangen.⁸

Paul Cliteur stelt dat bij prof. H.M. Kuitert God een inflatoir begrip is geworden; met Kuiterts ruime omschrijving van wat religie is, onvoorwaardelijke toewijding aan wat boven de mens uitgaat, 'raakt de godenhemel in een keer overbevolkt'⁹.

⁷*Leeg en bevrijd*, SWP Amsterdam 2006, 12. Hein Thijssen was voorheen priester in Canada en werd later atheïst.

⁸Dethier, *Geschiedenis van het atheïsme*, Hadewich Antwerpen, 1995, 171.

⁹Cliteur, *God houdt niet van vrijzinnigen*, Bakker Amsterdam 2004, 304

Nog genadelozer is Cliteur over dominee Nico ter Linden, die beweerde dat het lege graf van Jezus niet een historisch feit is, maar wel een beeld van de gelovigen om te illustreren dat Jezus bij zijn Vader leeft - Ter Lindens omstreden stellingname: het is waar, maar niet waar gebeurd. Tegelijkertijd houdt Ter Linden staande dat hij wel in de Wederopstanding gelooft, net als de gelovigen in zijn kerk. Niet zo veel aan de hand dus. Cliteur neemt hier geen genoegen mee. Zijn conclusie is dat Ter Linden alleen maar overdrachtelijk kan geloven in het lege graf van Jezus en evenzo in de Wederopstanding en geeft een trefzekere beschrijving van de situatie, die Ter Linden laat ontstaan: ‘niet de dominee sterkt de gemeente in geloof, maar de gemeente probeert de dominee te helpen bij het overwinnen van zijn twijfels’.¹⁰

Herman Philipse schrijft over het ‘cryptoatheïsme’ bij theologen die wel nog het christelijke taalgebruik hebben, maar feitelijk agnost of atheïst zijn. ‘De moderne gelovige zwalkt heen en weer tussen een halfbakken symbolische aanvaarding van traditionele dogma’s en een semantisch atheïsme, dat hij zichzelf niet wil bekennen’¹¹. Philipse stelt dat men aan het eind van de 18^e eeuw begonnen is om het geloof in God als iets bovenredelijks te benoemen. In deze benadering is geloof niet irrationeel, maar buitenrationeel. De eenvoudige stelling van Philipse is de volgende: als het geloof buitenrationeel wil zijn, dan moet het geloof onweerlegbaar zijn. En als het geloof onweerlegbaar is dan heeft het ook geen inhoud.¹² De sceptici Braeckman en Boudry¹³ bespreken mechanismen waardoor irrationele standpunten soms een hardnekkig bestaan kunnen hebben. Ze spreken van *bevestigingsvooroordeel* als mensen de neiging hebben om tegenstrijdige informatie te negeren. Paragnosten zijn overtuigd van hun bijzondere gaven, omdat ze treffers beter onthouden dan missers. Bij teleurstellingen hebben ze altijd een verklaring die in hun overtuiging past: het ritueel zal niet goed genoeg uitgevoerd zijn. Ook wetenschappers hebben last van bevestigingsvooroordeel. Maar gelukkig heeft wetenschap een zelfcorrigerende werking.

Verder spreken de auteurs over *bewegende doelwitten, ad hoc redeneringen* en *immunisatiestrategieën*. Een voorbeeld van bewegend doelwitten zijn verklaringen die eindtijdgelovigen bedenken als hun voorspelling van het einde van de wereld niet is uitgekomen. Rond 1840 waren er velen in de VS die op grond van een berekening geloofden dat in 1843 het einde van de wereld zou aanbreken. Toen dat niet gebeurde,

¹⁰ *God houdt niet van vrijzinnigen*, 291

¹¹ *Atheïstisch manifest*, Bert Bakker Amsterdam, 2010¹⁰, 29, 62.

¹² *Atheïstisch manifest*, 60.

¹³ *De ongelovige Thomas heeft een punt*, 52, 258, 259, 218, 267, 268

bedacht men een verklaring: het kwam doordat men zich niet hield aan de sabbat. Dit is de oorsprong van de Zevendedagsadventisten.

Alternatieve genezers waren sceptische onderzoekers met het argument dat een kritische gezindheid nadelig is voor goede resultaten. En zo is de cirkel rond.

Het creationisme heeft soms hilarische immunisatiestrategieën. Philip Gosse beweerde dat God in het paradijs de bomen met jaarringen en al had geschapen. Rivierbeddingen waren ook door hem geschapen. De aarde lijkt alleen maar oud, maar is het niet!

geloofsafval

atheïsme in de loop van de geschiedenis

militante atheïsten

In het begin van dit millennium zijn 'de nieuwe atheïsten' opgekomen. De belangrijkste namen zijn Richard Dawkins, Daniel Dennet, Christopher Hitchens†, Sam Harris, Victor Stenger en Michel Onfray. De overeenkomst tussen deze schrijvers is dat ze de zwakte van het christelijk geloof proberen aan te tonen en weinig ingaan op de vraag hoe een spiritualiteit zonder God eruit zou moeten zien. Toch zijn er ook onderlinge verschillen. Bij Dennet, Harris en Stenger komen we geen onbezonnen uithalen tegen. Dawkins, Hitchens en Onfray vallen op door hun polemische toon en hun zwart-wit-benadering. We noemen hen hier de 'militante atheïsten'.

Ik had twee-en-een-half boek van **Richard Dawkins** gelezen toen ik hem voor het eerst in levende lijve op de televisie zag. De documentaire had de veelzeggende titel: *The root of all evil* (de wortel van alle kwaad). Met zo'n titel weet je in ieder geval waar je aan toe bent! Letterlijk zegt Dawkins: 'het grote onbeschrijfelijke kwaad in het centrum van onze cultuur is het monotheïsme'. Als Dawkins zijn kijkers meeneemt naar Lourdes, zien wij vele mensen met een kaars in hun hand om op die manier hun noden bij God bekend te maken. Het commentaar van Dawkins: 'het lijkt allemaal heel vredelievend wat wij hier zien. Maar hoe ver is dit verwijderd van iemand die een zelfmoordaanslag pleegt?' Later heeft Dawkins moeten toegeven dat hij geen voorbeelden kon geven van een christen die een zelfmoordaanslag pleegt. Verderop in de documentaire zien we hoe Dawkins de krachten meet met de Amerikaanse evangelische voorman Ted Heggard. De samenkomst ervoor was eigentijds, uitbundig en had veel weg van een popconcert.

Dawkins vergelijkt de methoden van Heggard echter met die van Hitler tijdens de partijdagen van Neurenberg.

Een zwak punt van Dawkins is dat hij weinig weet van de godsdienst die hij bestrijdt. Voor hem is iedereen die een godsdienst aanhangt een fundamentalist. Als je christen bent, dan geef je je blind over aan Gods openbaring, de Bijbel. Dus geloof je dat de aarde ongeveer 6000 jaar oud is. Je gelooft dat we in de eindtijd leven, dat de doodstraf geoorloofd is, dat abortus altijd moreel verwerpelijk is, enz. Die absolute standpunten brengen Dawkins tot de conclusie dat 'God een schadelijke en verderfelijke misvatting' is.¹⁴

Het lijkt Dawkins te zijn ontgaan, dat er een enorme verscheidenheid aan opvattingen is onder gelovigen en dat christenen van alle strekkingen bij tijd en wijle hun vragen hebben bij geloof, bijvoorbeeld als een kind een dodelijke ziekte krijgt.

Dawkins houdt echter van vergaande versimpelingen. Zijn boek *De blinde horlogemaker* begint hij met: 'dit boek is geschreven in de overtuiging dat ons eigen bestaan ooit het grootste van alle mysteries vormde, maar dit is nu opgelost en dus niet langer een mysterie. Het is opgelost door Darwin en Wallace'¹⁵.

Christopher Hitchens was een veelschrijver en heeft een vergelijkbare benadering van geloof als Richard Dawkins. Een terugkerend zinnetje in zijn boek *God is niet groot* is: religie vergiftigt alles. Religieuze mensen hebben volgens Hitchens een verkeerd beeld van de oorsprong van de mens en de kosmos, hebben een slaafse houding ten opzichte van wat als openbaring wordt gezien. Religie is verbonden met seksuele onderdrukking en uiteindelijk gebaseerd op een wensgedachte.¹⁶ Het boek is een aaneenschakeling van aanklachten en bevat veel slordigheden. Het belangrijkste bezwaar dat wij maken is dat Hitchens alleen maar negatief spreekt over religie. Als geheel heeft *God is niet groot* meer verwantschap met een ouderwetse donderpreek, dan met een zorgvuldig opgebouwde analyse.

Michel Onfray is een Franse filosoof. Hij heeft een filosofische werkplaats opgericht, die tot doel heeft vooral de oorspronkelijke teksten te lezen. Op andere plaatsen in Frankrijk is dit initiatief gekopieerd. Enig idealisme is hem dus niet vreemd. Onfray noemt zichzelf hedonist,

¹⁴ *God als misvatting*, pag 40 en verder hoofdstuk 8.

¹⁵ *De blinde horlogemaker*, Contact 1988, 9.

¹⁶ *God is niet groot*, 12,13.

anarchist en atheïst. In 2005 schreef hij een bestseller onder de titel: *Atheologie, de hoofdzonden van Jodendom, christendom en islam*. Hoewel Onfray een erudiet persoon is, is daar in dit werk weinig van te merken. Als hij het over de kerk heeft bedoelt hij altijd de Rooms-katholieke kerk, of nog wat preciezer: Rome. Alsof er niet vele Rooms-katholieken zijn die zeer kritisch staan tegenover Rome. En alsof er geen protestanten en orthodoxen bestaan. Niet alle christenen geloven dus, om een voorbeeld te noemen, in de transsubstantiatie¹⁷. Voor Onfray worden de monotheïstische godsdiensten gekenmerkt door 'een berg haatgevoelens, afkeer van intelligentie, afkeer van het leven en een hang naar de dood'. Paulus ligt volgens hem aan de oorsprong van het afwijzen van wetenschap en het bestaan van Jezus kan op geen enkele wijze historisch worden aangetoond.¹⁸ Het zijn slecht onderbouwde uitspraken, die wij hier niet gaan weerleggen.

reductionisme

tolerante atheïsten

Gelukkig zijn er ook atheïsten, die zich niet tevreden stellen met een karikatuur van religie. Ze zien dat religie ook heel positieve krachten los kan maken. Hen noemen we de tolerante atheïsten.

De uitgetreden Jezuïet **Ludo Abicht** ziet de Verlichting en het christelijk geloof als de belangrijkste twee pijlers van de westerse beschaving.¹⁹ Hij pleit in zijn geschriften herhaaldelijk voor bondgenootschappen tussen gelovigen en niet-gelovigen. Naar zijn overtuiging is de fundamentele scheidslijn tussen de levensbeschouwingen niet die tussen gelovig en niet-gelovig, maar die tussen dogmatici en vrije denkers in beide kampen.²⁰ Hoe sterk onze levensovertuiging ook is, in de grond van de zaak zijn zowel gelovigen als niet-gelovigen *agnosten*. 'Het niet-weten is de enige intelligente en eerlijke uitspraak over het al dan niet bestaan van een god'.²¹

Inderdaad heeft de atheïst als hij de dood als het natuurlijke einde aanvaardt een minder absolute hoop dan de gelovige. Maar, zegt Abicht, hoop kun je ook opvatten als een opdracht (Bloch).

¹⁷ Dit is de leer dat tijdens de eucharistie de hostie werkelijk verandert in het lichaam van Christus, *Atheologie*, Mets & Schilt 2005, 108.

¹⁸ *Atheologie*, respectievelijk 78,79, 115, 137.

¹⁹ *De haan van Asklepios*, Meulenhoff

²⁰ *Ware Geuzen zijn Turks noch Paaps*, VUBpress 2005, 137.

²¹ *Ware Geuzen zijn Turks noch Paaps*, 24.

Abicht slaat dus bruggen en is tevens kritisch naar zijn eigen achterban. Het antiklerikalisme ziet hij als een vorm van bekrompenheid. Wie als atheïst blijft steken in de fase van de afrekening, heeft geen positief verhaal.

Anne Provoost is schrijver van jeugdboeken en valt in schaal 2 van haar eigen religiometer: 'je leeft met het gevoel dat je deel uitmaakt van een groter geheel, maar niet op een bovennatuurlijke manier'. Als ze in Toscane is of luistert naar een concert komt ze in vervoering. Het kippenviel dat ze krijgt is voor haar meer dan een lichamelijke sensatie. Anne Provoost is atheïst, maar herkent zich niet in de polariserende benadering van Dawkins, die in een wereld vol geheimen een platvloerse discussie aangaat of God nu wel of niet bestaat. Aan het einde van haar boekje vinden we een preek:

Bemінде ongelovigen,

Heeft u dat ook wel eens, dat gevoel van verrukking. In mijn atheïstisch bestaan gonst het van zaken die te raadselachtig zijn voor mijn kleine verstand. Gedachten aan eindigheid en oneindigheid, vragen naar zin en besef van nietigheid... Dit gevoel van verrukking hebben wij gemeen met gelovigen, die over god spreken. Voor gematigde gelovigen is god een metafoor voor iets dat ze niet kunnen vatten. De strengere gelovigen spreken over een God die ingrijpt, die vanuit een cockpit de wereld bestiert. Zij vullen in. Zij benoemen wat volgens hen aan de andere kant van de grens is. Wij atheïsten blijven aan deze kant van de grens. Maar het is niet voldoende om het onpeilbare onbenoemd te laten. We moeten woorden terughalen, die we door hun verstrengeling met de ontegensprekelijke god kwijt zijn geraakt. We moeten die woorden verbinden met ons leven aan deze kant van de grens: hoop, troost, opoffering, barmhartigheid, inkeer, soberheid. Onze planeet is heilig, ons leven is een geschenk. Zonde is het als wij ons overgeven aan verspillings en gulzigheid.....

*En gaat nu allen heen in vrede.*²²

Stilistisch is het boekje *Bemінде ongelovigen* een parel. Inhoudelijk is het een waardevolle bijdrage. Provoost houdt vast aan wat ons mensen

²²*Bemінде ongelovigen, sermoen voor atheïsten, 35-48, samengevat.*

verbindt. Ze pleit voor waarden die ook in christelijke kring centraal staan. En ze verzet zich tegen een gesloten wereldbeeld, dat van geen geheimen wil weten. Gelovigen met uitgewerkte dogmatieken hebben een gesloten levenshouding. Niet-gelovigen met een materialistische visie op het leven willen niet weten van verborgenheden. Ze geven daarmee de verbeelding op.

We willen hieronder nog aandacht vragen voor twee buitenlandse auteurs.

De Amerikaan **Ronald Aronson** betoogt²³ dat vele atheïsten genoeg nemen met een rationele weerlegging van geloof. Hij verwijt de nieuwe atheïsten dat ze geen oog hebben voor de zwaktes in hun eigen betoog. Het volstaat niet om religie te kritiseren of te verklaren.

Wat hebben wij als atheïsten te bieden? Wat willen we doorgeven aan onze kinderen en kleinkinderen?

Aronson begint dus, waar andere atheïsten ophouden. Hij wil nadenken over een spiritualiteit zonder God.

Gelovigen hebben geleerd ons onzekere bestaan met vertrouwen tegemoet te treden. Men ontleent aan zijn geloof een morele levenshouding. Men heeft hoop. Hoe werkt dit bij atheïsten?

Opmerkelijk is dat Aronson zo nadrukkelijk stelt dat ondanks de vele punten van vooruitgang het voor ons mensen moeilijk blijft om een waardevol leven te lijden.

Het is nog steeds heel, heel moeilijk om mens te zijn. Dood, verlies, lijden en onmenselijkheid vormen een essentieel kader, waarin ons leven plaats vindt.

Is het vreemd, dat in zo'n wereld mensen godsdienstig worden?²⁴

In een eigen betoog pleit Aronson voor een seculiere vorm van *dankbaarheid en verbondenheid*. Niet een dankbaarheid jegens God, maar jegens het bestaan waarin wij als kwetsbare en afhankelijke wezens zijn geplaatst. Het is mogelijk om je als atheïst opgenomen te voelen in een groter geheel: de kosmos, de natuur, de geschiedenis, hoe je het ook noemt.

Aronson stelt verder dat de tien geboden een te smalle boog vormen voor een *hedendaagse ethiek*. Een individualistische ethiek volstaat niet in onze tijd. 'The world is on our shoulders'. We kunnen ons als individu niet losmaken van een onrechtvaardige economie, een roekeloze

²³*Living without God*, het eerste hoofdstuk.

²⁴*Living without God*, 19.

exploitatie van grondstoffen, enz. Als kiezers zijn wij mede verantwoordelijk voor politieke ontwikkelingen op wereldschaal. De *Universele Verklaring van de Rechten van de mens* van na de Tweede Wereldoorlog bewijst dat een ethiek zonder religieuze grondslag mogelijk is.

Uitgebreid spreekt Aronson over hoe je als niet-gelovige om kunt gaan met de dood.²⁵ Aronson stelt dat we in het reïne moeten komen met ons einde. Dat is beter dan de dood te ontkennen of je over te geven aan een metafysische speculatie. Als er geen hemel is, dan is dit leven alles wat er is. Door verschillende vormen van afhankelijkheid en verbondenheid (met de kosmos, de geschiedenis en onze gemeenschap) heeft ons leven zin. Hoe pijnlijk de dood ook is: rouwen en afscheid nemen zijn de belangrijkste manieren om ja tegen het leven te zeggen.

Beter dan de ontkenning is het om de dood te aanvaarden. Iedere fase van het leven heeft waarde. Als we ouder worden kan het heilzaam zijn om vast te stellen dat we als individu niet meer zo veel te zeggen hebben. Van ieder mens blijft na zijn sterven iets over in de volgende generatie: het huis dat we verbouwd hebben, bomen die wij geplant hebben, vrienden voor wie wij iets hebben betekend, kinderen, kleinkinderen... Dit geeft ons een *symbolische onsterfelijkheid* (Robert Jay Lifton). Kritiek ontbreekt niet. De hoofdstelling van Epicurus (de dood betekent niets voor ons, want als wij er zijn, dan is de dood niet gekomen en als de dood gekomen is, dan zijn we er niet meer) kan Aronson niet bevredigen. We zijn bang voor de dood, omdat we willen leven. Wij verzetten ons tegen de dood, omdat de dood een tragedie is. Als je zegt: 'de dood is niets', dan zeg je ook: 'het leven is niets' (Solomon).

De filosoof *André Comte-Sponville* (CS) vecht niet tegen godsdienst, maar tegen fanatisme, nihilisme en traagheid. Godsdienst maakt volgens hem net als atheïsme deel uit van onze humaniteit.

CS verloor zijn geloof toen hij 18 jaar was. Het was voor hem een bevrijding, een overgang van angsten, muffigheid en traagheid naar de echte wereld, naar *de waarheid zonder excuses*.

Vrijheid! Verantwoordelijkheid! Vreugde! Ik heb het gevoel dat ik beter leef: lichter, vrijer, intenser....²⁶

²⁵ *Living without God*, hoofdstuk 6.

²⁶ *L'Esprit de l'athéisme*, Albin Michel 2006, 16.

CS erkent dat dit een persoonlijke ervaring is en dat er genoeg gelovigen zijn die in de omgekeerde richting hetzelfde ervaren hebben. Hij kijkt ook niet om in rancune.

Ik heb veel aan de godsdienst te danken. De kerk vormt een essentieel deel van wie ik ben en wat ik probeer te zijn. Mijn moraal is nauwelijks veranderd na mijn vrome jaren. Mijn gevoeligheid evenmin. Zelfs de manier waarop ik atheïst ben is gestempeld door dat geloof uit mijn kindertijd. Waarom zou ik er schaamte voor hebben?... Het is mijn geschiedenis, of liever: onze geschiedenis. Wat zou het westen zijn zonder het christendom?... Als je atheïst bent moet je niet aan geheugenverlies lijden...²⁷

Bestaat God?

De traditionele Godsbewijzen vindt CS zwak. Maar wat voor hem zwaarder weegt is een veel eenvoudiger argument: als er een almachtige God is, die zich om de wereld bekommert, dan zou de wereld er heel anders uit moeten zien. Omdat God niet ervaarbaar is in deze wereld, is hij er waarschijnlijk niet.

Met deze stelling raakt CS gelovigen op het meest gevoelige punt.

Hij erkent aan de andere kant dat godsdienst troost kan bieden, waar de atheïst met lege handen staat. Een atheïst heeft minder hoop dan een christen. Maar dit kan niet een reden zijn om te gaan geloven.

Op het vlak van de moraal hoeft er echter niet veel te veranderen als je atheïst wordt. De kerk heeft niet het monopolie op de moraal. Als God niet bestaat, dan is zeker niet alles geoorloofd (zo Dostojewski).

Atheïsten laten het heilige en sacrale van de godsdienst achter zich, maar niet de gemeenschap en de trouw.

De zwakte van de godsdienst is dat men iets wil verklaren dat men niet begrijpt door iets dat men nog minder begrijpt.

Ik houd er meer van het mysterie te nemen voor wat het is: het onbekende of onkenbare. Als je sprakeloos bent bij het mysterie, dan blijf je er dichter bij, dan dat je gaat interpreteren en uitleggen, zoals religies dat doen. Stilte ten opzichte van het onzegbare is beter dan religie, die met antropomorfismen eigenlijk de stilte verbreekt.

Als iemand zegt 'ik ben geen atheïst. Ik geloof in mysteries' dan is mijn reactie: voor mij als atheïst bestaat er alleen maar mysterie.²⁸

In zijn positieve betoog pleit CS voor trouw in plaats van geloof, voor actie in plaats van hoop en voor liefde in plaats van onderwerping en vrees. CS spreekt over vormen van meditatie die hem geholpen hebben.

²⁷L'Esprit de l'athéisme, Albin Michel 2006, 9,10.

²⁸L'Esprit de l'athéisme, Albin Michel 2006, 110-117 samenvatting van het betoog.

‘Meditatie is je bevrijden van het bekende om toe te treden tot het echte’ (Krishnamurti). ‘Als wij ons bewust worden van onze nietigheid, verruimen wij onze horizon.’ Wie deze veranderde staat van bewustzijn heeft, heeft geen behoefte meer aan God, een kerk of een geloof. Het is voor CS een lange weg geweest om de negatieve levensvisie van zijn jeugd te overwinnen. ‘Het heeft mij jaren gekost om het nihilisme achter me te laten, om wanhoop in geluk te veranderen en immanentie in wijsheid’.²⁹

Zijn levensvisie vat CS samen met:

Trouw aan de waarheid: rationalisme;

trouw aan de liefde: humanisme;

trouw aan hun scheiding: atheïsme.

Liefde doet leven, de hoop doet dat niet.

Zo zijn we reeds in het Koninkrijk:

de eeuwigheid is nu.³⁰

Omdat het spirituele zo’n belangrijke rol speelt in CS zijn benadering, kan hij ook christenen inspireren.

We zijn elkaar dicht genaderd.

ontmoeting

ik dacht dat ik wist

wie je was

jij dacht dat je wist

wie ik was

nu hebben we elkaar ontmoet

jij bent niet

de wetenschapper

in een wereld zonder geheimen

ik ben niet

de geprogrammeerde gelovige

vragen met vooraf geformuleerde antwoorden

jij bent niet

de bon vivant

van het korte geluk

ik ben niet

zwart wit

²⁹L’*Esprit de l’atheïsme*, Albin Michel 2006, 212.

³⁰L’*Esprit de l’atheïsme*, Albin Michel 2006, 214,215.

aan de ene kant de goeden
de andere kant de slechten
jij bent niet
de cynicus
die geen zin ziet in het bestaan
ik ben niet
altijd blij in mijn geloof
soms juist verdrietig.

jouw hart gaat open
wandelen op het strand
ik voel ontroering
bij muziek en zang
maar ik houd ook van wandelen

voor jou gaat het leven om
verantwoordelijkheid en liefde
kernwoorden voor mij zijn
liefde en het volgen van je roeping

mijn voorhoofd
raakt jouw voorhoofd
nu hebben wij elkaar ontmoet

ik ben mens
jij bent mens
het bloed stroomt
door onze aderen

het tekort

Toen de Vlaamse schrijver Hugo Claus overleden was, werd aan de toenmalige premier Guy Verhofstadt gevraagd hoe hij aankeek tegen de dood. Hij zei: 'Ik kan niet geloven in een leven na de dood. De zin van het leven moeten we zelf maken. Hugo Claus leeft voort in onze herinnering'.

De doden leven voort in de herinnering van de mensen.
Op mijn bureau heb ik een foto van mijn moeder die in 1989 overleed.
Hoe vaak denk ik nog aan mijn moeder?
Als ik eerlijk ben toch niet zo vaak meer.

.....

3 geheimenissen

*Religie en kunst zijn onze antwoorden
op het besef dat alles om ons heen uiteenvalt
in twee ongelijke helften:
een peilbare en een onpeilbare.
Anne Provoost³¹*

Bestaan wonderen?

Het is niet onproblematisch om hierover te spreken.

In mijn eerste catechisaties ruim 35 jaar geleden trakteerde ik de jongeren iedere week op een vers portie gezond geloof. Ook had ik het een keer op de belijdeniscatechisatie erover dat wonderen ook in onze tijd gebeuren.

De volgende week hoorde ik dat een van de catechisanten onverwachts besloten had te stoppen met de catechisatie. De reden was dat het met de gezondheid van haar vader niet goed ging en dat de perspectieven niet goed waren. Ze kon dat mooie verhaal van mij niet aanhoren.

In november 2013 is onze zoon Koen overleden als gevolg van een hersentumor. Hij was 25 jaar – in de bloei van zijn leven. Natuurlijk hebben we gebeden. Maar er is geen wonder gebeurd. Het verlies van Koen roept bij ons heel veel vragen op.

Stevo Akkerman schreef een boek, waarin hij vertelt over het sterven van zijn pas geboren dochter.³² Het gevolg was dat hij zijn vrouw, die bij de Pinkstergemeente zat en wel in wonderen geloofde, niet meer kon verdragen. Het kwam zelfs tijdelijk tot een breuk.

Er is echter ook een andere kant.

Er zijn tegenwoordig niet weinig atheïsten, die stellen dat wetenschap de grote vragen van het leven heeft opgelost. Er was een oerknal, er is evolutie en over een paar miljard jaar is het met onze planeet gedaan.

Zijn er dan geen geheimen meer? Sommige atheïsten gedragen zich alsof de wereld in hun broekzak past. Volgens hen geeft de wetenschap antwoord op zo goed als al onze vragen. Ons bestaan is volgens hen fundamenteel duidelijk. Met even veel reden kun je het tegenovergestelde stellen: dat deze wereld op belangrijke punten volstrekt onbegrijpelijk is.

‘Zulke verhaaltjes geloof je toch niet’ was de reactie van een paar sceptici tijdens de lunch van de jaarvergadering van SKEPP, de ...

³¹*Beminde ongelovigen*, Querido Amsterdam, Antwerpen, 2008, 35,36.

³²*Donderdagmiddagdochter*, Nieuw Amsterdam, 2013.

casussen

de kritische benadering

In 1691 publiceerde de Nederlandse dominee Bethasar Bekker de eerste twee hoofdstukken van wat later *De betoverde wereld* zou heten. Het was een lijvig boek dat enorm veel beroering veroorzaakte, niet alleen in Nederland, maar in grote delen van Europa³³. In het boek doet Bekker een aanval op allerlei vormen van bijgeloof, met name de heksenprocessen worden kritisch onder de loep genomen. Wat uitgangspunten betreft had het boek van Bekker iets dubbelzinnigs. In het voetspoor van Descartes geloofde Bekker niet dat onstoffelijke wezens als de Satan en demonen het leven op aarde konden beïnvloeden. Anderzijds was hij dominee en was voor hem de Bijbel de belangrijkste autoriteit voor het denken. Passages waarin wel gesproken wordt over de verzoeken van de duivel, waren volgens hem symbolisch bedoeld. In de kerk vonden velen dat Bekker te ver ging. Hij werd alleen verdedigd door de echte vrijdenkers van zijn tijd. In 1692 werd hij als predikant uit zijn ambt gezet.

Belthasar Bekker is een historisch figuur, omdat hij een verandering van denken markeert. In zijn tijd waren er nog heksenprocessen. Men geloofde vrij algemeen dat vrouwen 's nachts uit hun bed gelicht konden worden om in het geheim een ontmoeting te hebben met de duivel tijdens een zogenaamde heksensabbat. Dat geschoolde juristen destijds meewerkten aan doodvonnissen op basis van door foltering opgeroepen bekentenissen is voor ons in onze tijd onvoorstelbaar.

Na Belthasar Bekker is de wereld inderdaad onttoverd. Men neemt niet meer voetstoots aan dat psychiatrische patiënten lastgevallen worden door demonen. Vele psychische stoornissen zijn grondig onderzocht en in sommige gevallen zijn er succesvolle behandelingsmethoden. Bij velen in onze tijd is het geloof in wonderen eveneens uit de belevingswereld verdwenen. In het verlengde daarvan hebben velen de kerk verlaten.

Je kunt zeggen dat de sceptische beweging wereldwijd de lijn voortzet, die (enigszins halfslachtig) door Belthasar Bekker is ingezet. De sceptische beweging houdt zich bezig met een heel scala aan onderwerpen: telepathie, bijna-doodervaringen, reïncarnatie, spiritisme, hekserij, astrologie, geloof in geesten, wenende Mariabeelden, stigmata,

³³ zie Jonathan Israël, *Radicale Verlichting*, Van Wijnen 2010³, hoofdstuk 21, met name pag. 416.

gebedsgenezing en andere vormen van wondergeloof. Maar ook met pseudowetenschap, homeopathie, complottheorieën en collectieve wanen, het geloof in nog niet erkende diersoorten (cryptozoölogie), creationisme, geloof in UFO's en aliens, enzovoorts. Michael Shermer en Terence Hines schreven allebei een overzichtswerk, waarin al deze zaken aan de orde komen.³⁴

In dit hoofdstuk gaat het alleen om ervaringen, die te maken hebben met het geloof in een geestelijke wereld.

Misschien is het sceptische standpunt over paranormaliteit wel het beste uit te leggen aan de hand van het verhaal, dat Carl Sagan vertelt.³⁵ Als iemand zegt dat er een onzichtbare vuurspuwende draak is in zijn garage, is dat een bewering, die wetenschappelijk nog enig houvast geeft. Men kan warmtesensoren plaatsen in de garage en men kan ook voetafdrukken trachten te nemen. Ook kun je de onzichtbare draak een kleurtje geven, zodat hij wel zichtbaar is. De gelovige in de onzichtbare draak heeft echter een ontmoedigende extra uitleg: de draak vliegt in de lucht, zijn warmte is niet detecteerbaar en aangezien hij een etherisch lichaam heeft zal de verf niet blijven plakken.

Vervolgens zegt Sagan: 'akkoord, maar wat is eigenlijk nog het verschil tussen een onzichtbare, immateriële en zwevende draak met niet detecteerbare vlammen en helemaal geen draak?'

Joe Nickell is binnen de sceptische beweging de meest prominente onderzoeker op het vlak van paranormale ervaringen. Hij deed onderzoek naar wenende Mariabeelden, spookhuizen, relikwieën, spreken in tongen, gebedsgenezing, Mariaverschijningen, levitatie en bilocatie, stigmata en andere verschijnselen. Het is onmogelijk om op dit alles in te gaan.

Ik kies één hoofdstuk uit zijn boek *The Science of Miracles*, het hoofdstuk over einde-levens-ervaringen dat in dit boek in hoofdstuk 7 aan de orde komt. Hier gaat het om ervaringen, die de overlevenden hebben in verband met het sterven van iemand: tekenen, droomcontacten, verschijningen, sterfbedvisioenen en dergelijke.³⁶ Soms beleven nabestaanden in een rouwproces toevalligheden als een teken, bijv. een

³⁴ Zie onder 'selectie van boeken'.

³⁵ *The Demon-haunted World*, Ballantine Books 1996 hoofdstuk 10, zie ook Braeckman en Boudry, *De ongelovige Thomas*, 268,269. Dit verhaal heeft overigens een grote verwantschap met het verhaal van de onzichtbare tuinman, dat in 1955 door Antony Flew werd aangehaald (Bakker e.a., *Verantwoord geloof*, 204 noot 7).

³⁶ Joe Nickell, *The science of Miracles*, hoofdstuk 41.

weduvrouw die bij de kassa een sterke aandrang krijgt om een CD te kopen. Als ze hem thuis op zet is het precies de muziek die op de begrafenis van haar man werd gespeeld. Nickell zegt, dat bepaalde ervaringen onwaarschijnlijk lijken, maar dat helemaal niet zijn. Ook kunnen mensen na het overlijden van een geliefde plotseling in een patroon (van een wolk of een boom) een afbeelding van de overledenen herkennen. Verschijningen in een half wakkere toestand zijn volgens Nickell niet betrouwbaar. Een teken op het moment van het sterven van iemand kan een valse herinnering zijn en op een ander tijdstip hebben plaats gevonden. Sterfbedvisioenen in een half bewuste toestand kunnen ook verklaard worden vanuit een bepaalde verwachting of droomtoestand.

Nickell zegt zelf dat hij niet voordat hij een onderzoek doet al besloten heeft dat het geen wonder kan zijn. Dat wil ik graag aannemen. Toch liggen onze conclusies op enkele onderdelen ver uit elkaar.

Nickel schrijft (op basis van het verslag van dr. Nolen) over Kathryn Kuhlman, die in de VS een vooraanstaande vrouw was op het vlak van gebed voor zieken. Nickell ziet haar niet als een charlatan, maar als een 'vrouw met een overdreven fantasie, die getraind was om alles te ontkennen, dat haar bediening zou kunnen beschadigen'. In een ander boek³⁷ spreekt Nickell over een pijnlijk verhaal, dat een vrouw niet genezen werd. Er zijn echter ook bevestigde verhalen over genezing in de bediening van Kathryn Kuhlman. Martie Haaijer had botkanker in een ver gevorderd stadium en werd in 1975 tijdens een dienst van Kathryn Kuhlman genezen. Jarenlang is Martie Haaijer daarna Nederland en Vlaanderen doorgetrokken om ook zelf voor zieken te bidden.³⁸

Een tweede voorbeeld. Nickell vertelt een aantal verhalen van helderzienden, die niet in staat bleken te zijn een aanwijzing te geven voor iemand die vermist was.³⁹ Op grond daarvan zeggen Braeckman en Boudry dat er nooit een medium in geslaagd is om een vermist persoon terug te vinden.⁴⁰ Het voorbeeld hieronder gaat niet om het oplossen van een vermissing, maar wel om het oplossen van een misdaad. Het blad *Terugkeer*⁴¹ vertelt over de bijna-doodervaring van Herna Westra. Zoals wel vaker hebben mensen met een bijna-doodervaring later in hun leven paranormale ervaringen. Herna was schoonmaakster bij een bedrijf, waar brand uitgebroken was. Toen ze in gesprek was met de baas kreeg ze een

³⁷ *Looking for a Miracle*, Prometheus Books 1993, 135.

³⁸ <http://kerknieuws.nl/nieuws.asp?old=13755>

³⁹ in *Adventures in Paranormal Investigation*, o.a. onder 'Psychic Sleuth'.

⁴⁰ Braeckman, Boudry, *De ongelovige Thomas heeft een punt*, 232

⁴¹ *Terugkeer*, zomer 2014, 15,16.

beeld van de dader, die bezig was witte blokjes over de grond te verspreiden. Ze wist: dit is hem. 'Ik werd super onrustig en begreep, dat ik dit moest melden. Maar hoe en op welke gronden? Ik heb iemand in vertrouwen genomen en die overtuigde me, dat ik het doen moest. Ik heb vlak daarna de politie ingelicht en die hebben er wat aan gehad. Onderzoek in vuilniszakken leverde het bewijs op van de dader, die ik daarvoor in een beeld gezien had.'

Nickell is een serieuze onderzoeker. Toch kan ik mij niet voorstellen dat hij nooit in aanraking is gekomen met sterke paranormale ervaringen. Ik vrees dat ook Nickell soms last heeft van een selectief geheugen.

discussie over parapsychologie

tenslotte

Je hoort sceptici vaak zeggen: 'buitengewone beweringen vergen buitengewoon bewijs'⁴². In verband daarmee wordt 'het scheermes van Ockham' aangehaald. Om een enkele gebeurtenis te verklaren is het buitenproportioneel om het bestaan van een onzichtbare geestelijke wereld te veronderstellen. Als er een onzichtbare geestelijke wereld is, dan zou er veel meer bewijs voor moeten zijn. Dan zouden er video-opnames moeten zijn, die bewijzen dat een bepaald huis een spookhuis is. Er zouden experimentele bewijzen moeten zijn voor telepathie. Er zouden geloofwaardige foto's moeten zijn van verschijningen. Paranormale ervaringen zouden op veel grotere schaal moeten plaatsvinden, enz.

Idealiter is dat ook zo. Maar vaak moet de wetenschap roeien met de riemen die er zijn. De stamboom van mensachtigen is buitengewoon gebrekkig omdat we te weinig gegevens hebben. Moet wetenschap daarom ophouden met theorievorming? Er zijn vele wetenschappelijke meningsverschillen over zaken waar te weinig bewijs voor is. Moeten we daarom ophouden de wederzijdse argumenten te wegen? Op het vlak van geloof stuiten we inderdaad vaak op 'gebrek aan bewijs'. Maar dat wil niet zeggen dat er geen argumenten zijn.

We moeten daar aan toevoegen dat het adagium 'buitengewone beweringen vergen buitengewoon bewijs' ook maar een uitgangspunt is. Is het mogelijk dat één wetenschappelijk bevestigde vondst een heel paradigma omver haalt? Interessant is in dit verband een uitspraak die de evolutionaire bioloog J.B.S. Haldane (1892–1964) zou hebben gedaan: 'toon mij

⁴²een uitspraak van de astronoom Carl Sagan en Marcello Truzzi die teruggaat op Laplace (http://en.wikipedia.org/wiki/Carl_Sagan)

4 over schepping en evolutie

Als Darwin gelijk had, zou mijn hond ondertussen wel met een blikopener overweg kunnen.

Stel dat er sprake is van evolutie, waarom hebben moeders dan nog steeds maar twee handen?

Twee uitspraken van komieken.

Het feit dat erom gelachen wordt geeft aan dat bij het grote publiek ook de nodige scepsis is over de evolutietheorie.

Niet alleen doorsnee burgers, maar ook serieuze wetenschappers zetten soms vraagtekens bij de theorie van Darwin. De deeltjesfysicus Martinus Veltman (tevens Nobelprijswinnaar) noemde in 2004 de evolutietheorie een ‘gigantische, wondermooie theorie’, maar voor de rest ‘gewoonweg fantastisch onwaarschijnlijk’⁴³. Prof. Arie van de Beukel noemde in 1994 de evolutietheorie ‘een pilsglas op een wel heel smal voetje’.⁴⁴

Het is dus geen luxe om het nog eens uit te leggen waarom biologen aannemen dat er evolutie is.

een stukje geschiedenis

De evolutietheorie heeft in de wetenschapsgeschiedenis globaal gezien 3 fases doorlopen.⁴⁵

De eerste fase is dat men op grond van waarneming in de biodiversiteit bepaalde patronen opmerkte.

Alfred Wallace was een natuuronderzoeker en leefde van de zeldzame dieren die hij aan buitenlanders verkocht. Hij ontdekte een groot verschil in het biotoop tussen het eiland Borneo en Celebes. Zijn waarnemingen en het lezen van Malthus’ boek over bevolkingsgroei en beschikbaarheid van voedsel brachten hem onafhankelijk van Darwin op het idee van *natuurlijke selectie*. Door een artikel van Wallace werd Darwin genoopt zo snel mogelijk zijn boek over evolutie af te maken.

Het boek van Darwin, *The Origen of Species*, verscheen in 1859 en is zeer systematisch van opbouw. Met een veelheid aan documentatie tracht Darwin zijn lezers te overtuigen dat soorten veranderen.

⁴³ In Niki Korteweg (red), *De Oorsprong*, Boom Amsterdam 2004, 34

⁴⁴ A. van den Beukel, *Met andere ogen*, 84

⁴⁵ Gebaseerd op lesmateriaal van prof. Raoul Van Damme, dat niet meer online beschikbaar is.

Herhaaldelijk komen we in dit boek de redenering tegen dat het onlogisch is om aan te nemen dat soorten, die alleen maar op één eiland voorkomen, voor dat ene eiland apart door de Schepper zijn geschapen.⁴⁶ Het is onlogisch, omdat die aparte creatie altijd de grootste verwantschap vertoont met schepsels op het dichtstbijzijnde continent. En waarom heeft die Schepper dan wel unieke vleermuizen geschapen op die eilanden, maar geen zoogdieren, of kikkers en salamanders? Het gegeven dat reptielen of vogels op geïsoleerde eilanden de plaats innemen van zoogdieren en vaak als soort uniek zijn, is eenvoudiger verklaarbaar vanuit evolutie, dan vanuit een aparte scheppingsdaad.

Darwin deed vele waarnemingen. Hij concludeerde dat er naast natuurlijke selectie ook sprake is van *seksuele selectie*. Hij onderzocht de bevruchting van orchideeën door insecten, hij worstelde met de problematische classificatie van rankpootkreeften, hij experimenteerde met de houdbaarheid van zaden om te weten hoe ver ze over zee vervoerd konden worden, enz.

Darwin nam waar, maar hij wist niets van erfelijkheid – toch formuleerde hij een revolutionaire theorie over de ontwikkeling van het leven. Is een dergelijk denkkader wel wetenschappelijk te verantwoorden?

Darwin zegt daarover het volgende:

Op dezelfde manier is men tot de theorie van de golfbeweging van het licht gekomen; en de veronderstelling dat de aarde om haar eigen as draait werd tot voor kort nauwelijks door een rechtstreeks bewijs gesteund. Het is een ongefundeerde kritiek dat de wetenschap tot nu toe geen verklaring heeft kunnen geven voor het veel grotere probleem van het wezen of de oorsprong van het leven. Wie kent het wezen van de zwaartekracht of de magnetische kracht?⁴⁷

Darwin verwijst hier uiteraard naar Foucault die in 1851 met zijn slinger het eerste experimentele bewijs leverde voor de draaiing van de aarde om haar as. Wat betreft de zwaartekracht: we doorgronden nog steeds niet het mechanisme van de zwaartekracht⁴⁸. Maar maakt dit de theorieën van Newton en Einstein ongeldig?

De tweede fase van de evolutietheorie begon al in Darwins tijd, maar werd niet door Darwin opgemerkt.

De monnik Gregor Mendel uit Slowakije deed onderzoek naar erwten en formuleerde zijn erfelijkheidswetten. Pas veel later werden zijn

⁴⁶ *De oorsprong der soorten*, 185,186,394,398

⁴⁷ Geciteerd in Barbera Continenza, *Darwin*, Natuur en techniek 2003, 120.

⁴⁸ David Darling, *Zwaartekracht*, Veen Magazines, 2006. Mogelijk zal de ontdekking van het Higgs-deeltje hierin verandering brengen.

onderzoekingen door de Nederlandse botanicus Hugo de Vries opgemerkt. In het begin van de 20^e eeuw wordt de evolutietheorie van Darwin verbonden met nieuwe inzichten over erfelijkheid. Daarom noemt men deze fase wel de *Nieuwe Synthese*. De pioniers in deze beweging geloofden in sprongsgewijze mutaties. Maar mensen als R.A. Fisher, J.B.S. Haldane en J. Huxley toonden statistisch aan dat een accumulatie van kleine veranderingen macromutaties konden verklaren. De eerste empirische bewijzen voor de werking van natuurlijke selectie werden geleverd door T. Dobzhansky, E.B. Ford en H.B.D. Kettlewell.

Met deze analyses werd echter het mechanisme van evolutie nog niet verklaard. De opkomst van de moleculaire biologie bracht daar verandering in.

Jacques Monod en Francois Jacob kregen in 1965 de Nobelprijs voor medicijnen en fysiologie voor hun ontdekking van een schakelmechanisme in de *E.coli*-bacterie, die genen aan en uit zet. Monod voorspelde in 1965: 'what is true for *E.coli* is also true for the elephant'.⁴⁹ Hij kreeg gelijk, maar het duurde nog wel even.

.....

voor en tegen evolutie

is evolutie alles?

Charles Darwin

Militanten atheïsten beroepen zich nogal eens op Charles Darwin.

Richard Dawkins verdedigt het 'orthodoxe darwinisme' en spreekt over 'het imperatief van Darwin'.⁵⁰

Maar wie was Charles Darwin eigenlijk?

Hoe zit het met het geloof van Charles Darwin?

Op de Beagle stond Darwin bekend om zijn orthodoxe geloof. Later in zijn leven was de dood van zijn dochter Annie voor hem een grote schok. Hoewel Darwin in veel opzichten loyaal was aan zijn dorp, ging hij niet meer naar de kerk. Hij bracht zijn vrouw naar de kerk, maar ging bij de poort weer terug naar huis.⁵¹

Vlak na de verschijning van *The Origin of Species* schreef Darwin een brief aan Asa Gray, de botanicus van Harvard, die wel christen was:

Wat betreft de theologische kijk op de zaak. Dat is altijd moeilijk voor mij. Ik ben verbijsterd. Ik heb nooit de bedoeling gehad atheïstisch te

⁴⁹ Sean Carroll, *Endless Forms Most Beautiful*, 60

⁵⁰ Resp. *Zelfzuchtige genen*, 47 en *God als misvatting*, 179

⁵¹ Buskes e.a. *In Darwins woorden*, Nieuwezijds Amsterdam 2009, 84.

5 waar gebeurd?

*Wanneer uw kinderen later vragen wat deze stenen betekenen, dan moeten jullie het volgende vertellen:
‘Israël is de Jordaan overgetrokken,
en wel over een droge bedding’.
Deutr 4:21*

1. belang

Is het belangrijk om te geloven dat de verhalen die in de Bijbel staan echt gebeurd zijn?

Er zijn gelovigen die zeggen dat dat niet zo belangrijk is. Voor hen gaat het om de boodschap die in de verhalen besloten ligt, niet om de vraag of alle feitjes kloppen.

Andere gelovigen zeggen dat het wel degelijk uitmaakt, of je gelooft in de historiciteit van de Bijbel.

Twee vaststellingen zijn belangrijk als we het hebben over de vraag of het belangrijk is dat verhalen in de Bijbel echt gebeurd zijn.

In de eerste plaats kan ook de gewone Bijbellezer ontdekken, dat veel boeken in de Bijbel zich voordoen als geschiedschrijving. In deze boeken vinden we stambomen van namen. Soms worden er verwezen naar het regeringsjaar van een bepaalde koning en zijn er exacte plaatsbepalingen. De veronderstelling dat het om geschiedschrijving gaat wordt door de tekst opgeroepen. En als dat niet het geval blijkt te zijn dan kun je je een beetje bedrogen voelen.

Een tweede punt is minstens even belangrijk.

Maakt het een verschil als wij aannemen dat de Bijbel een knap geschreven verhaal is, dat echter historisch onbetrouwbaar is?

Psalm 77 kan ons hierin wat verder helpen.

Psalm 77 is een bijzondere Psalm. Het gaat over een mens die in grote nood is. ‘s Nachts kan hij de slaap niet vatten. Hij ijsbeert in zijn woning, omdat hij zo veel niet begrijpt. Het spookt voortdurend door zijn hoofd: Heeft God ons in de steek gelaten? Heeft hij ons afgewezen? Is God veranderd?

Als hij deze ongelukkige gedachten geuit heeft, gebeurt er iets merkwaardigs. Opeens begint hij God te loven. Hoe is dat nu mogelijk? Hoe komt het dat deze Psalm dichter plotseling weer lichtpunten ziet in zijn bestaan?

Het kantelpunt zit in vers 11 tot 13:

11 En ik zeg: ‘Ik weet wat mij kwelt,

de hand van de Allerhoogste is niet meer dezelfde.’

12 Ik denk terug aan de daden van de HEER –
ja, ik denk aan uw wonderen van vroeger,

13 overweeg elk van uw werken
en houd in gedachten uw grote daden.

Het gemoed van de schrijver verandert als hij terugdenkt aan Gods daden. De psalmist is wanhopig. Hij voelt zich verlaten. Maar als hij terugdenkt aan de Bijbelse geschiedenis, komt er weer ruimte in zijn ziel.

20 Door de zee liep uw weg,
door de wijde wateren uw pad,
maar uw voetsporen bleven onzichtbaar.

21 U leidde uw volk als een kudde
door de hand van Mozes en Aäron.

God heeft Israël door het water heen gered uit de handen van de Farao. Door dit te beseffen, kan de dichter weer vertrouwen. Hij gelooft dat God als een herder zijn volk heeft geleid. Dus zal er aan die moeilijke periode in zijn leven ook wel een einde komen.

Er is een groot verschil tussen de opvatting dat de Bijbel mooie verhalen vertelt en de opvatting dat God zich in de Bijbelse geschiedenis heeft geopenbaard, dat hij heeft omgezien naar zijn volk en dat we op grond daarvan mogen weten dat hij ook nu naar ons omziet.

Er staat dus iets op het spel.

2. het Oude Testament

2.1. historische kritiek

Kritische theoriën⁵² over het ontstaan van het Oude Testament stammen al uit de tijd van de Reformatie, toen er discussie ontstond over de vraag hoe Mozes de auteur kan zijn van de Pentateuch (Genesis tot Deutronomium) als in Deutronomium 34 de dood van Mozes wordt beschreven. Het verschillend gebruik van de Godsnamen (JHWH en Elohim) leidde in de 18^e eeuw tot de veronderstelling dat er mogelijk meerdere bronnen gebruikt waren bij de totstandkoming van de Bijbel. Dit standpunt werd in 1877 het meest samenhangend uitgewerkt door Julius Wellhausen in zijn *Die Composition Des Hexateuch*. Wellhausen nam aan dat de Bijbelse geschriften Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deutronomium en Jozua gebaseerd waren op 4 bronnen: de Jahwist, de Eloïst, de Deutronomist en een Priesterlijke bron. Wellhausen schiep een godsdiensthistorische chronologie, waarbinnen de Bijbelse teksten een

⁵² gebaseerd op Vriezen, V.d. Woude, *De literatuur van Oud-Israël*, Servire 1973, 107-124, Thompson, *Early History of the Israelite People*, Brill, 1992, hoofdstuk 1 en 3, Hoffmeier, *Israel in Egypt*, hoofdstuk 1 en K. Van Bekkum, <http://tinyurl.com/l8vshpg>.

plaats kregen. De Israëlische godsdienst was volgens hem begonnen als natuurreligie. Vervolgens kreeg je het optreden van de profeten. Hierdoor veranderde de cultus, wat ook schriftelijk werd vastgelegd. De Jahwist (± 800 voor Chr.) vertegenwoordigt het naieve Godsgeloof in de begintijd. De latere Elohist (700) heeft een meer ontwikkeld geloof. De Deuteronomist (620) staat voor een exclusief monotheïsme. De Priesterlijke schrijver is volgens Wellhausen van na de ballingschap. Een eeuw lang was de documententheorie van Wellhausen dominant in wetenschappelijke commentaren en artikelen. Tegenwoordig is de *literair-kritische* methode over haar hoogtepunt heen. Bepaalde dateringen moesten worden bijgesteld. Maar belangrijker was dat de methode van bronnensplitsing in veel gevallen willekeurig en speculatief bleef.

Uiteraard zijn er in de geschiedenis van de Bijbelwetenschap niet alleen kritische geluiden. Er waren ook meer behoudende stemmen. William Albright (1891-1971) was in de bloeitijd (1940-1970) van de zogenaamde 'Bijbelse archeologie' vooral in de VS een autoriteit. Albright schreef een veel geciteerd standaardwerk getiteld *The Ancient Near East in Text and Pictures*. In 1974 leverde Thomas Tompson fundamentele kritiek op de analyse van Albright. Vroeg Brons en Midden Brons werden verworpen als juiste periode voor de stamvaders Abraham, Isaak, Jakob en Jozef. De vermeende migraties van de Amorieten berusten volgens Tompson op cirkelredeneringen en de Nuzi-teksten vormen volgens hem geen parallellen voor de patriarchale gewoonten. Een jaar later ging Van Seters nog een stapje verder. De Jahwistische schrijver van de verhalen over Abraham, Isaak en Jakob leefde in de tijd van de ballingschap (586-535) of nog later. De vertelling van 2 Samuël over Davids koningschap en de strijd om zijn opvolging bevat geen geschiedschrijving, maar is een product van fantasie.

We voegen nog één naam toe aan dit historisch overzicht: Israel Finkelstein. Finkelstein is een prominent Israëliisch archeoloog, die van de Bijbel als historisch boek weinig heel laat. Volgens hem kunnen de verhalen over Saul en David niet betrouwbaar zijn omdat in die tijd zo goed als iedereen analfabeet was. In zijn boek 'The Bible unearthed' zet hij uiteen dat het grote verhaal van de Bijbel (de roeping van Abraham, de uittocht, de doortocht door de woestijn, de intocht in het beloofde land, enz.) niet opgevat moet worden als geschiedschrijving, maar als een 'briljant product van de menselijke verbeelding'⁵³

⁵³ Finkelstein, Silberman, *De Bijbel als mythe*, 11.

Uiteraard zijn er ook vele deskundigen die niet zo ver willen gaan en een middenpositie innemen. De overheersende stemming is echter op het ogenblik zeer kritisch. Als er geen historische bevestiging is van Bijbelse gegevens, kun je volgens de zogenaamde minimalisten er beter niet van uit gaan dat deze teksten een correcte weergave bevatten van wat ooit gebeurd is. Iemand heeft deze kritische Bijbelwetenschappers ´de uitleggers van het wantrouwen⁵⁴ genoemd.

2.2 bevestigingen

2.3 problemen met de historische betrouwbaarheid

2.4 een paar algemene overwegingen

3. de betrouwbaarheid van het Nieuwe Testament

4. de opstanding van Jezus

Het lijden en sterven van Jezus vormt een centraal element in het verhaal dat de vier evangeliën ons vertellen. Evenzo wordt in de vier evangeliën met nadruk en verwondering het verhaal van de opstanding van Jezus Christus verteld. Een uitzondering vormt een beetje Marcus. Hij besteedt slechts 8 verzen aan de opstanding. Marcus 16 vertelt dat 3 vrouwen op zondagmorgen naar het graf gingen om zijn lichaam te balsemen. Toen ze aankwamen merkten ze dat de steen van het graf was weggerold. De vrouwen gingen het graf in en schrokken enorm toen ze een jongeman in het wit in de ruimte zagen. Die man zegt: ´jullie zoeken Jezus, maar hij is hier niet. Hij is opgewekt´. Marcus vertelt dat de vrouwen in shock het graf verlaten. Marcus´ laatste woorden zijn typerend voor zijn evangelie: ´en zij zeiden niemand iets, want ze waren bang.´

Lezers van zijn evangelie vonden dit niet een passend slot en voegden een passage toe, die gebaseerd was op de andere evangeliën.

De belangrijkste toevoeging van Matteüs is het vermelden van een wacht bij het graf (Mat 27:66; 28:4). Verder vertelt Matteüs over Jezus´ verschijning aan een paar vrouwen. Tenslotte verschijnt Jezus aan zijn leerlingen in Galilea en geeft hij de opdracht om het evangelie wereldwijd te verkondigen (Mat 28:16-20)

Lucas 24 begint ook met het verhaal van Marcus. Daarna vertelt hij hoe twee leerlingen van Jezus, verdrietig over zijn sterven, op weg gaan naar

⁵⁴ Jon Levenson van Harvard, letterlijk ´the hermeneuts of suspicion´, geciteerd in Hoffmeier, *Israel in Egypt*, 14.

Emmaüs. Ze ontmoeten iemand onderweg met wie ze in gesprek raken. Het is voor hen een openbaring als ze ontdekken, dat die tochtgenoot Jezus zelf is (zie ook hoofdstuk 24).

Het evangelie van Johannes begint in hoofdstuk 20 ook met de scène van de vrouwen bij het graf. Maria van Magdala licht Petrus in dat de steen weggerold is en het lichaam van Jezus verdwenen. Petrus gaat op onderzoek uit (vgl. Luc 24:12). Maria blijft bij het graf en heeft een ontmoeting met Jezus (Joh 20:11-18). Vol verwondering vertelt ze het direct daarna aan de leerlingen.

Vervolgens verschijnt Jezus aan de leerlingen, terwijl de deuren op slot zijn. Het is de bekende passage, waarin Jezus zijn littekens laat zien aan Thomas (20:19-29). In hoofdstuk 21 verschijnt Jezus aan het meer van Galilea. Door de aanwijzingen van Jezus wordt veel vis binnen gehaald. In het tweede deel van hoofdstuk 21 maakt Jezus het goed met Petrus, die Jezus voor zijn sterven drie maal verloochend had.

Een vijfde overlevering vinden we bij Paulus in 1 Korinthiërs 15. Paulus verzet zich heftig tegen de gedachte die in de kerk van Korinthe is opgekomen, dat de doden niet zullen opstaan. Paulus herhaalt het onderricht van het begin: Christus is voor onze gestorven, hij is begraven en op de derde dag opgewekt (4). Vervolgens spreekt Paulus over de verschijning van Jezus aan Petrus en de 12 leerlingen. Daarna is Jezus verschenen aan meer dan 500 broeders en zusters tegelijk, waarvan de meesten nog leven (6). Tenslotte is hij verschenen aan Jacobus, de apostelen en aan Paulus zelf.

Een aantal elementen van Paulus' opsomming ontbreken in de vier evangeliën. En soms is het verband tussen de verschillende versies in de evangeliën niet duidelijk. Als we aannemen dat Jezus echt na zijn dood aan zijn leerlingen en zijn geliefden verschenen is, is het niet vreemd dat in de chaos en verwarring er ook onduidelijkheden zijn ontstaan over wat er precies gebeurd is.

Hoe wij ook denken over het verband tussen de verschillende overleveringen, het geloof in de verrijzenis is alles bepalend in het leven en het geloof van de eerste christenen. Het behoort tot de eerste beginselen van het christelijke onderricht. (Hebr 6:1,2). In de doop wordt de gelovige begraven, om daarna met Christus op te staan (Rom 6:3,4). Petrus zegt dat we 'door de opstanding van Jezus Christus, wedergeboren zijn tot een levende hoop' (1 Petr 1:3,4 vertaling NBG 1951). Paulus had alles van zijn vorige leven opgegeven 'om Christus te kennen en de kracht van zijn opstanding te ervaren' (Fil 3:10).

.....

6 kijken naar de sterren

Het eerste licht verscheen 300.000 jaar na de oerknal.

Met een microgolfttelescoop zie je een gigantische patroon in de hemel. Overal zie je puntjes.

Het is als het ware een enorm fossiel.

In 13.7 miljard jaar zijn deze punten uitgroeid tot sterrenstelsels.

Robbert Dijkgraaf⁵⁵

Wat voel je als je naar de sterren kijkt?

De voortschrijding van de wetenschap heeft de aarde van zijn centrale plaats beroofd. De aarde is niet langer het middelpunt van het heelal.

Onze zon is een gewone ster van middelbare grootte op een willekeurige plaats in de Melkweg. Hubble ontdekte in het begin van de 20^e eeuw, dat er meerdere sterrenstelsels zijn. Tegenwoordig wordt hun aantal geschat op minstens 100 miljard.

Er is een enorme samenhang in het verhaal dat de wetenschap ons vertelt. Onder een hoge druk en bij hoge temperatuur zijn in het binnenste van een ster alle elementen op aarde (tot IJzer) door kernfusie gevormd. Deze ster is bij het einde van zijn bestaan geëxplodeerd. De in de ruimte geslingerde materie is na verloop van tijd samengebald tot planeten. De aarde is zo'n planeet.

Het is een onvoorstelbare gedachte dat onze aarde met zijn enorme variëteit aan levensvormen opgebouwd is uit sterrenstof. Blijf zitten waar je zit en bedenk dat de atomen waaruit je bent opgebouwd vroeger in het binnenste van een ster hebben gezeten. Hoe is het mogelijk dat zo'n chaotisch en destructief proces als een supernova uiteindelijk leidt tot een schitterende blauwe planeet met een bonte verscheidenheid aan dieren en planten!. Hoe bestaat het dat uit die dode materie leven is voortgekomen! En hoe bestaat het, dat wij mensen besef hebben van goed en kwaad en over onszelf kunnen nadenken!

Deze diepe verwondering staat in contrast met uitingen van sommige wetenschappers, dat het nu eenmaal natuurkunde is en dat we ons niet hoeven te verbazen. Edward Tryon verklaarde in 1973 het begin van onze kosmos als het gevolg van een spontane kwantumfluctuatie. Zijn commentaar: 'het heelal is gewoon een van die dingen, die van tijd tot

⁵⁵Beagle, in het Kielzog van Darwin, VPRO, 24 jan 2010.

tijd gebeuren'.⁵⁶ Alan Guth zorgde einde jaren zeventig met zijn inflatietheorie voor een doorbraak in de kosmologie. Van hem is de uitspraak dat het heelal 'een gratis lunch' is.⁵⁷

Als we het grote verhaal dat de wetenschap ons vertelt samenvatten in enkele begrippen komen we tot de volgende chronologie: oerknal, licht, stervorming, kernfusie van de elementen tot Fe26, een supernova-explosie, vorming van de aarde uit stofwolken, vorming van RNA/DNA, ontstaan van leven, evolutie, de mens.

Maar is dat allemaal wel bewezen?

We kunnen daar op deze plaats niet zo veel over zeggen. Slechts één voorbeeld over de vorming van de elementen door kernfusie.

Het element koolstof heeft bijzondere eigenschappen. Zonder koolstof bestaat er geen leven op aarde. In 1951 zat de jonge natuurkundige Fred Hoyle met een probleem: hoe kan koolstof in het binnenste van een ster gevormd worden als de voorgaande elementen lithium en beryllium in zuivere vorm erg onstabiel zijn?⁵⁸ Hoyle bedacht dat het misschien mogelijk was dat de levensduur van beryllium kort verlengd werd als gevolg van een bijzondere resonantie in het koolstofatoom. Als die resonantie zou bestaan zou in een keer vanuit 3 heliumatomen koolstof gevormd kunnen worden. In 1951 drong hij bij een aantal natuurkundigen erop aan om dit uit te zoeken. Met enige tegenzin deden ze een experiment en vonden inderdaad de veronderstelde resonantie.

Op veel vragen kan de moderne wetenschap dus antwoord geven. Maar problemen zijn er ook. Sinds 1998 weten we dat het heelal versneld uitdijt. Dat wordt veroorzaakt door donkere energie. Maar wat is donkere energie? En wat is donkere materie? De wel uiterst sobere conclusie van astronomen is dat we eigenlijk maar van 3 tot 4 % van de kosmos weten wat het is: de gewone materie waar wij dagelijks mee te maken hebben.⁵⁹ Een minstens even groot raadsel is de zogenaamde *fine-tuning* van het universum. We hebben daar zonet al een voorbeeld van gezien. Koolstof kan als element gevormd worden door het precies op elkaar afgestemd

⁵⁶ Het gaat om het artikel in Nature van 14 december 1973 onder de titel 'Is the Universe a Vacuum Fluctuation?', geciteerd door Bodifée, *Tot bestaan bestemd*, Pelckmans, 2003, 176 e.v.

⁵⁷ Govert Schilling, *De salon van God*, hoofdstuk 10.

⁵⁸ Het onderstaande staat beschreven in Paul Davies, *Perfect universum*, hoofdstuk 7.

⁵⁹ zie bijv. Christoffel Waelkens, *De wetenschap van de Kosmos*, Acco 2007, 160.

zijn van de sterke kernkracht en de elektromagnetische kracht. Bij een afwijking van een honderdste zou koolstof niet zo overvloedig aanwezig zijn in de kosmos en zou er dus geen leven, zoals wij het kennen, mogelijk zijn.

Soortgelijke verhalen⁶⁰ zijn er te houden over de uitdijing van het heelal, die met een marge van een duizendste precies de juiste grootte heeft. Bij een grotere afwijking zouden sterren niet gevormd kunnen worden of zou er versneld een implosie van de ganse kosmos plaatsvinden.

De sterke atoomkracht heeft vervolgens precies de juiste waarde ten opzichte van de gravitatiekracht, enz.

De grote vraag is nu: waar komt die fijne afstelling vandaan? Wie heeft dit bedacht? Het merkwaardige is dat de huidige wetenschap hier op zijn grenzen stuit. Er is geen verklaring. Het heelal waarin wij leven is buitengewoon onwaarschijnlijk. De wereld lijkt op een breinaald die in weer en wind rechtop staat en maar niet om wil vallen.

De oplossing die men voor dit probleem bedacht heeft is dat we niet in één universum leven, maar in een multiversum. De voorstelling is, dat er vele universa zijn, maar dat die buiten onze waarneming liggen.

Wetenschappelijk is deze theorie dus niet, omdat hij niet gecontroleerd kan worden. Bovendien is deze theorie in strijd met het scheermes van Ockham, dat stelt dat je bij een verklaring moet streven naar eenvoud en het invoeren van vreemde entiteiten moet vermijden.

De conclusie van 200 jaar wetenschappelijk onderzoek is dus dat de indrukwekkende diversiteit van leven eenvoudig door evolutie verklaard kan worden. Koude natuurkunde doet echter wetenschappers verstomd staan. Er is geen goede verklaring voor het begin van deze kosmos en de precieze afstemming van de natuurwetten op elkaar.

Een gelovige zal zeggen dat God aan de oorsprong van de kosmos staat.⁶¹ We moeten echter niet uitsluiten dat er nieuwe inzichten zullen komen.

⁶⁰ Zie de bijdrage *Een kosmos afgestemd op het leven* van Gerard Bodifée in: Dekker e.a., *Schitterend ongeluk*, Verder: Paul Davies, *Perfect Universum, Waarom er leven is op aarde*, Spectrum, 2007.

⁶¹ Zo bijvoorbeeld de jonge filosoof Emanuel Rutten, *Over de rationele verdediging van Godsgeloof*, Radix 2013/2. Enige terughoudendheid is echter op zijn plaats, omdat het uiteraard mogelijk is dat er nieuwe paradigma's zullen komen, die het multiversum-idee overbodig maken. De astronoom Victor Stenger zegt dat met het tegelijk variëren van de belangrijkste parameters de fine-tuning helemaal niet zo onwaarschijnlijk is (*God een onhoudbare hypothese*, Veen Magazines 2007, 136).....

7 uitzicht over de grens

*Ik was drie jaar
toen ik kort in een andere wereld was.
Toen ik terugkwam in mijn lichaam
zat ik verwonderd naar mijn vingers te kijken⁶²*

Sinds de eerste publicatie in 1975 van Raymond Moody is er zeer veel verschenen over het onderwerp bijna-doodervaringen (bde's). Er is ook veel onderzoek naar verricht. Het is niet de bedoeling om dat allemaal hier kort aan te halen. Bde's zijn inmiddels zo bekend, dat bepaalde hoofdzaken onbesproken kunnen blijven. In het onderstaande lichten we een aantal belangrijke punten toe in bde's en gaan wij ook in op andersoortige ervaringen rond het sterven.

levensveranderende kracht

Bde's zijn diepe levenservaringen, die soms zo ingrijpend zijn, dat ze, ondanks hun positieve inhoud, bijna traumatisch zijn. Vele bde'ers worstelen met diepe gevoelens van heimwee. Ze voelen zich ontworteld en hebben er moeite mee om hun plek in het leven terug te vinden. Zoals soldaten na heftige oorlogservaringen niet meer kunnen aarden in het gewone leven, zo lukt het sommige bde'ers niet om hun indringende verlichtende ervaring een plaats te geven in het leven. Ook is het soms een zoektocht om invulling te geven aan een nieuw roepingsbesef. Bde'ers hebben een sterk gevoel dat ze een taak hebben gekregen, maar ze weten vaak nog niet hoe en op welke manier. De levensveranderende kracht van bde's heeft indrukwekkende kanten. In de tv-serie *Een tweede leven* van de KRO wordt het verhaal verteld van Michel, een jonge crimineel:

Michel⁶³ was 19 jaar en had al 5 keer vast gezeten. Hij was een patserig mannetje, had lange haren en dure kleren. Aan geld geen gebrek. De mensen waren bang van hem. Zijn ideaal: een mooi huis, een Ferrari en een gevaarlijke hond.

Na een drugsdeal komt hij in tijdnood en rijdt hij door rood. Er volgt een harde klap. Michel wordt uit de auto geslingerd. Terwijl hij op de grond ligt dood te gaan, ziet hij van achteren, wat natuurlijk niet kan,

⁶² getuigenis van iemand op de dag van Merkawah 27 april 2013

⁶³ opname 21 08 2010 *Een tweede leven* van de KRO, te raadplegen via www.npo.nl

.....

een andere visie op geloof

De verandering in geloof vind ik een indrukwekkend aspect van bde's. Rinus maakte als theologiestudent een bde mee. In een paar minuten werd zijn kleine Gereformeerde wereld open getrokken.

Vanaf dat moment wist ik in een keer: ik ben niet alleen christen, ik ben ook jood, ik ben ook hindoe, ik ben ook moslim, ik ben ook humanist, ik ben ook atheïst. Ik ben ook, ik ben ook. Het werd in plaats van een of-of denken in een keer een en-en. Ik ben dat alles. Ik studeerde theologie, dus eigenlijk word je opgeleid om een soort missionaris van de waarheid te worden. Wel op dat moment werd ik missionaris van een totaal andere waarheid, nl. dat het licht, de warmte en de liefde in jezelf te vinden is.⁶⁴

Normaal kost het in een mensenleven jaren om de ander, met zijn andere geloof en zijn andere levensbeschouwing echt te begrijpen en te waarderen. In de ervaring hierboven lijkt Rinus in een keer die houding verworven te hebben. Het is de verandering van een exclusief geloof naar een universeel geloof, het besef dat God zich ontfermt over alle mensen, het besef dat hij geen onderscheid maakt (zie ook hoofdstuk 22). Mensen met een bde kunnen zich niet meer thuisvoelen in een fundamentalistisch geloof. Hun horizon is veel ruimer. Ze kunnen God ook niet meer zien als een straffende God, als een God die er alleen maar is voor zijn uitverkorenen.

En daar stond daar niemand nie, die daar met een vinger klaar stond, of zo, van hebde gij wel goeie papieren of zo. Daar was geen roadblock, daar was daar niks, niemand die u daar om verantwoording vroeg, want ik denk wel, naar mijn gevoel nu, dat eigenlijk iedereen daar welkom is. Sorry hè, ik neem daar nogal een zeer straf standpunt in. Voor mij is iedereen daar welkom.⁶⁵

Het komt ook voor dat mensen in hun bde met een schok ontdekken wie ze als mens werkelijk zijn. Dat ze zien dat achter die theologische façade, onder dat starre gereguleerde geloof, een klein mens schuilgaat, die dwangmatig de mensheid indeelt in goede en kwaden, een mens die niet meer in staat is om de burcht van zijn geloof te verlaten, omdat hij de wereld om zich heen als een vijandig territorium is gaan zien.

Mijn dokter zei dat ik tijdens de operatie "stierf". Maar ik zei dat ik tot leven kwam. Ik zag in dat visioen wat voor arrogante vent ik was met

⁶⁴ opname 17 07 2010 *Een tweede leven* van de KRO

⁶⁵ eigen interview

al mijn theologie, en hoe ik neerkeek op iedereen die geen lid was van mijn kerk en niet de theologische ideeën beleed die ik aanhing. Heel wat mensen die ik ken, zullen verbaasd staan als ze erachter komen dat de Heer niet geïnteresseerd is in theologie. Hij leek het eerder soms zelfs amusant te vinden, omdat Hij totaal geen belangstelling had voor de kerk waartoe ik behoorde. Hij wilde weten wat zich afspeelde in mijn hart, niet wat er in mijn hoofd omging.⁶⁶

is het echt? – veridieke elementen in bde's

Sceptici zien bde's als een sterke illusie, een stereotype reactie van het brein op een levensbedreigende situatie. Er zijn veel bde's die op deze manier verklaard kunnen worden, omdat er geen aanvullend bewijs is voor de echtheid van de ervaring. Er is alleen de beleving van de bde'er zelf. Hersenwetenschappers zijn ook in staat om een buitenlichamelijke ervaring (ble) op te roepen door stimulering van een specifiek gedeelte in de hersenen.

We mogen echter niet uitvlakken dat de bde'er zelf zijn ervaring niet ziet als een hallucinatie. Integendeel, soms zegt de bde'er nadrukkelijk dat zijn bde de meest reële ervaring was in zijn leven. Hallucinaties zijn bovendien vluchtig en grillig, terwijl bde's ingrijpende levenservaringen zijn, die soms een totaal nieuw inzicht geven in het leven. Dat is met hallucinaties niet het geval.

Een bijkomend punt is dat er nog nooit een verband is gevonden tussen het krijgen van een bde en de lichamelijke situatie. In het onderzoek van Van Lommel, dat gepubliceerd werd in *The Lancet*, is geen verband gevonden tussen de duur van een hartstilstand, de duur van de bewusteloosheid, medicijngebruik, e.d. en het krijgen van een bde.⁶⁷ Soms hebben mensen verder een bde-achtige ervaring, terwijl er helemaal geen sprake is van een levensbedreigende lichamelijke toestand.⁶⁸

Het komt echter voor dat een bde elementen heeft, die onmogelijk vanuit een naturalistisch denkkader kunnen worden verklaard. In de literatuur worden dit *veridieke elementen* genoemd.

.....

⁶⁶Moody, *De tunnel en het licht*, 53.

⁶⁷<http://www.pimvanlommel.nl/files/publicaties/Near-Death%20Experience%20and%20the%20Brain.pdf> pag 137

⁶⁸ bijv. de tweede ervaring van de eerder genoemde Michel uitzending 21 08 2010 *Een tweede leven* en de ervaring van Anne, die opgenomen werd in de psychiatrie en daar een bde had zonder dat er sprake was van een levensbedreigende situatie, uitzending 31 07 2010 *Een tweede leven*, KRO.

is het echt? -andere ervaringen

Over bde's is de laatste tientallen jaren zeer veel geschreven. Over andere ervaringen rond het sterven, *perimortale ervaringen*, veel minder. Een van de eerste onderzoeken op dit punt is het onderzoek van Peter Fenwick in Engeland, Ierland en Nederland. De methode was om zorgverleners te ondervragen of ze zelf wel eens in hun werk of privé te maken hadden gehad met bijzondere ervaringen rond het levenseinde. Zijn bevindingen vatte hij samen in het boek *The Art of Dying*. We lopen kort een aantal ervaringen langs.

Sterfbedvisioenen zijn al langer bekend. De stervende is volledig bij bewustzijn als hij plotseling zegt iets te zien.

Een voorbeeld dat ik uit de eerste hand ken is het verhaal van een bejaarde vrouw die nog steeds emotioneel kon zijn over het verlies van haar dochtertje. Vlak voor haar overlijden was er echter iets bijzonders gebeurd. Ze lag al lang chronisch op bed, toen ze plotseling rechtop ging zitten in haar bed en zei: 'kijk, mama, wat prachtig'. Kort daarop liet ze zich achterover vallen in de kussens en was ze overleden.

Verwant met deze ervaring is wat men noemt *terminale helderheid*. Ondanks jarenlange dementie of ondanks de toediening van morfine is de stervende volledig helder. Dit is medisch moeilijk verklaarbaar.

Mijn oma was sinds lang apathisch en herkende mijn moeder sinds ongeveer 5 jaar niet meer... Je kon geen zinvolle gesprekken meer voeren met oma. Op een dag toen ook mijn tante erbij was, herkende ze hen beide en sprak hen aan met hun naam. Ze sprak met hen over haar doodsangst en kerkelijke zaken. Daarna spraken ze over de twee broers. Mijn oma kende de complete familieverhoudingen. Het was jaren geleden, dat een dergelijk gesprek mogelijk was. Oma was zich bewust van haar situatie – dat was daarvoor nauwelijks het geval. Voor mijn moeder en tante was het beangstigend. Mijn oma stierf de nacht erna.⁶⁹

Andere verschijnselen zijn *toevalligheden* die moeilijk verklaarbaar zijn. Opnieuw een voorbeeld uit de eerste hand. Ik vroeg aan een vriendin die jarenlang in de verpleging had gewerkt of zij wel eens wat bijzonders had meegemaakt rond het sterven van patiënten. 'Nee', zei ze om na een paar seconden te vervolgen: 'of toch wel. Op het moment dat mijn vader stierf

⁶⁹ Michael Nahm, *Wenn die Dunkelheit ein Ende findet*, Rona 2012, 45,46.

viel de paaskaars die hij van de kerk gekregen had om. Die kaars was nog nooit omgevallen en is daarna ook nooit omgevallen.’

.....

evaluatie

In de sceptische beweging wordt heel anders omgegaan met bde's en aanverwante ervaringen.

In de eerste plaats wordt soms gezegd dat *anekdotes* geen basis kunnen zijn voor een wetenschappelijk betoog.⁷⁰ Dit is een merkwaardige stelling. Hoe zou er in de psychiatrie gereageerd worden als iemand zou zeggen dat casussen geen wetenschappelijke betekenis hebben? Uiteraard moeten verhalen van mensen over ervaringen rond het sterven wel wetenschappelijk onderzocht worden.

Ten tweede maakt men zich in sceptische literatuur soms al te makkelijk af van het onderwerp wat we hier bespreken. In het boekje *Wat een onzin!* (sic!) besteden de filosofen De Regt en Dooremalen een hoofdstuk aan bde's. Ze bespreken echter slechts twee casussen met veridieke elementen (d.w.z. met bewijskracht). Het Nederlandse kunstgebitverhaal is volgens hen gebaseerd op valse herinneringen. En Pamela Reynolds kon de zaag, waarmee ze werd geopereerd werd, volgens de auteurs beschrijven, omdat de narcose niet diep genoeg was. Deze vergaande interpretatie wordt naar voren gebracht op grond van de bestudeerde literatuur, zonder enige controle.

De filosofen Braeckman en Boudry zijn in hun boek *De ongelovige Thomas heeft een punt* evenwichtiger in hun oordeel. Ze laten echter bde's met een zekere bewijskracht onbesproken.

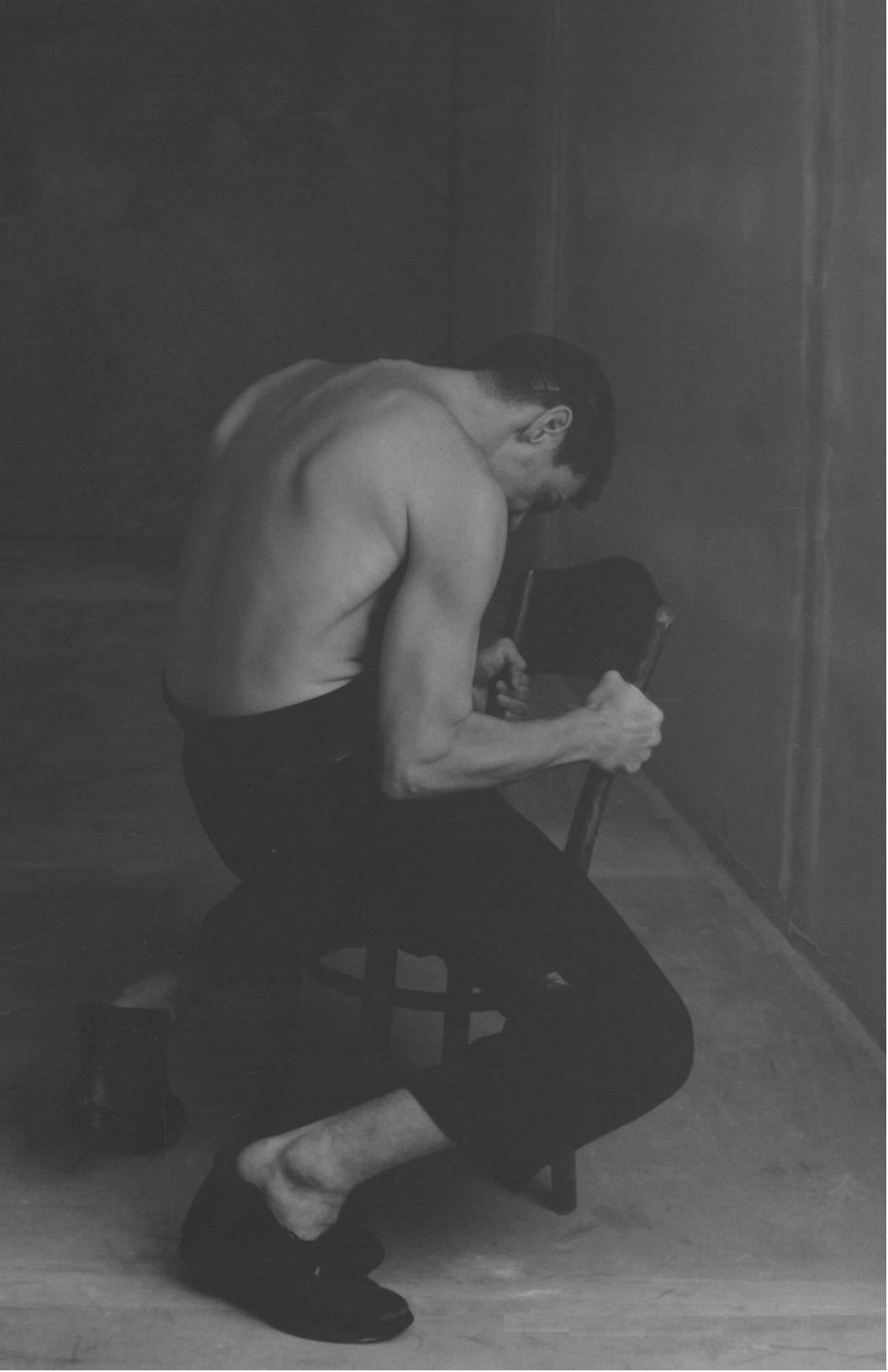
De anesthesioloog Gerald Woerlee⁷¹ is wereldwijd een van de belangrijkste sceptici op het vlak van bde's. Hij gaat wel gedetailleerd in op bde's met veridieke elementen. Zijn conclusies liggen echter in dezelfde lijn als die van De Regt en Dooremalen. Pamela Reynolds moet volgens hem waarschijnlijk de zaag waarmee ze geopereerd werd van te voren bij de patiënteninformatie hebben gezien. De kunstgebitman was op het moment van de handeling niet meer buiten kennis.

Wie de sceptische literatuur bestudeert ontdekt dat sceptici gesloten denkers zijn. Woerlee zegt dat buitenlichamelijke waarneming niet kan, omdat een immaterieel bewustzijn geen fysieke zintuigen heeft. We zien bij Woerlee dat het a priori regeert over de rest van het betoog.

⁷⁰ De Regt en Dooremalen, *Wat een onzin!*, 27 en www.skepp.be / gezondheid / bijna-doodervaring / reactie Wim Betz onder 3

⁷¹ Woerlee schreef het boek *Mortal minds*, Prometheus boos 2005 en *Illusory souls*, CreateSpace, 2014. Het onderstaande is ontleend aan zijn website www.nearth.com.

overwegen

8 vechten

Gen 32 23 Het was nog nacht toen Jakob opstond en de Jabbok overstak op een doorwaadbare plaats, samen met zijn beide vrouwen, zijn twee bijvrouwen en zijn elf kinderen. 24 Nadat hij hen over de rivier had geholpen, bracht hij ook al zijn bezittingen naar de overkant. 25 Maar zelf bleef hij achter, helemaal alleen, en er worstelde iemand met hem totdat de dag aanbrak. 26 Toen de ander zag dat hij het niet van hem kon winnen, raakte hij Jakobs heup aan, en daardoor raakte Jakobs heup tijdens die worsteling ontwricht. 27 Toen zei de ander: 'Laat mij gaan, het wordt al dag.' Maar Jakob zei: 'Ik laat u niet gaan tenzij u mij zegent.' 28 De ander vroeg: 'Hoe luidt je naam?' 'Jakob,' antwoordde hij. 29 Daarop zei hij: 'Voortaan zal je naam niet Jakob zijn maar Israël, want je hebt met God en mensen gestreden en je hebt gewonnen.' 30 Jakob vroeg: 'Zeg me toch hoe u heet.' Maar hij kreeg ten antwoord: 'Waarom vraag je naar mijn naam?' Toen zegende die ander hem daar. 31 Jakob noemde die plaats Peniël, 'want,' zei hij, 'ik heb oog in oog gestaan met God en ben toch in leven gebleven.' 32 Zodra hij bij Peniël was overgestoken, zag hij de zon opkomen. Jakob liep mank.

Heldenverhalen kom je in de Bijbel nauwelijks tegen. Soms integendeel. Over de hoofdpersonages in het boek Genesis worden soms zaken verteld, die wij liever voor het nageslacht verborgen zouden willen houden.

Jakob en Esau waren tweelingen en het rommelde al toen ze nog getweeën in de moederschoot waren (25:22). Hun moeder kreeg de profetie dat – tegen het gebruik in - de oudste de jongste zou dienen. Esau werd als eerste geboren; Jakob kwam er direct achteraan: hij hield de hiel van Esau vast toen hij op de wereld kwam (25:26). Het verhaal zit vol symboliek. Dat vasthouden van de hiel (*aqeev*) verwijst naar de naam van *Jakob*, hielenlichter, oplichter (27:36).

Later ging Esau graag op jacht, maar Jakob bleef liever bij de tent. Toen Esau een keer terug kwam van de jacht, had Jakob net een gloedrode linzensoep klaargemaakt. 'Geef me wat van dat rode!', zei Esau. 'Dat is goed', zegt Jakob, 'maar dan ben ik van nu af aan de oudste'. 'Man, ik sterf van de honger, wat interesseert mij dat eerstgeboorterecht', zegt Esau. 'Verkocht', denkt Jakob en hij geeft aan Esau een warme kom soep. En als Esau het rode (*adom*) voedsel opslokt, is zijn lot beklonken.

9 roeping

*Stem die ons uitdaagt
vind bij ons gehoor
Woord als daglicht
altijd laaiend vuur
woon op onze lippen
adem in ons oor
Liedboek voor de kerken 831:1*

Sociologen hebben vastgesteld, dat de motivatie, waarmee mensen hun werk doen in een aantal decennia grondig is gewijzigd. In de jaren 50 en zestig van de vorige eeuw was het dominerende motief, dat je een plicht had ten opzichte van de maatschappij. De verantwoordelijkheid tegenover de maatschappij was de belangrijkste reden om te werken. Als je later gepensioneerd bent en je hebt je plicht gedaan, dan mag je tevreden terugkijken op je arbeidzame leven.

Sinds de jaren 70 en 80 heeft een andere motivatie opgang gemaakt, namelijk dat je werkt om jezelf te ontplooiën. Jongeren kiezen een opleiding, waarbij ze het gevoel hebben: hier kan ik de mogelijkheden, die ik heb, benutten, hier kan ik mijzelf ontwikkelen. Het gevolg van deze verschuiving is dat velen zich aanmelden voor voortgezette studies in psychologie, fotografie, geschiedenis, artistieke opleidingen, enz. Daartegenover tekent zich een tekort af bij opleidingen voor beroepen waar gewoon behoefte aan is: technische beroepen, verpleegkunde, enz. Door de gegroeide motivatie voor opleidingen die vooral aantrekkelijk zijn vanwege onze eigen ontwikkeling, zijn er tegenwoordig vele werkzoekende psychologen en toneelspelers en aan de andere kant is er een tekort aan loodgieters, bouwvakkers, ziekenverzorgers, enz. Geen gebrek aan afgestudeerde filosofen, maar als je een lek hebt in een leiding in je huis, dan heb je een probleem...

Een positief punt van bovengenoemde ontwikkeling is dat tegenwoordig velen een verbinding zoeken tussen hun beroep en wie zij als mens zijn. De vragen 'waar leef je voor?' en 'wat geeft zin aan je bestaan?' lijken belangrijker geworden in de beroepskeuze.

In onze tijd bestaan er twee tegenovergestelde scheppingsverhalen⁷². Het ene scheppingsverhaal zegt:

⁷² Ontleend aan Dinesh D'Souza, *Het christendom is zo gek nog niet*, 35.

10 angst... overgave... vreugde!

Voor persoonlijke meditatie is het boek Psalmen het meest populaire Bijbelboek onder christenen. Er zijn veel christenen die voor hun momenten van stilte en gebed alleen de Psalmen open slaan.

Dat komt omdat Psalmen gebeden zijn waar alle menselijke gevoelens aan bod komen. Vreugde en verdriet, boosheid, angst, opstand en overgave, schuldgevoelens en eenvoudig geloof – we vinden het allemaal verwoord in de Psalmen.

In de Psalmen ligt de wereld van het geloof voor ons open, niet door een betoog, maar door al onze gevoelens te verbinden met God die een partner wil zijn in ons leven.

De sociale dimensie ontbreekt niet in de Psalmen. In de bijbelse tijd dacht de rijke dat hij zijn gang kon gaan. Maar de arme riep tot God.

Soms worden de gebeden in de Psalmen stukjes poëzie.

onbegrensd vertrouwen

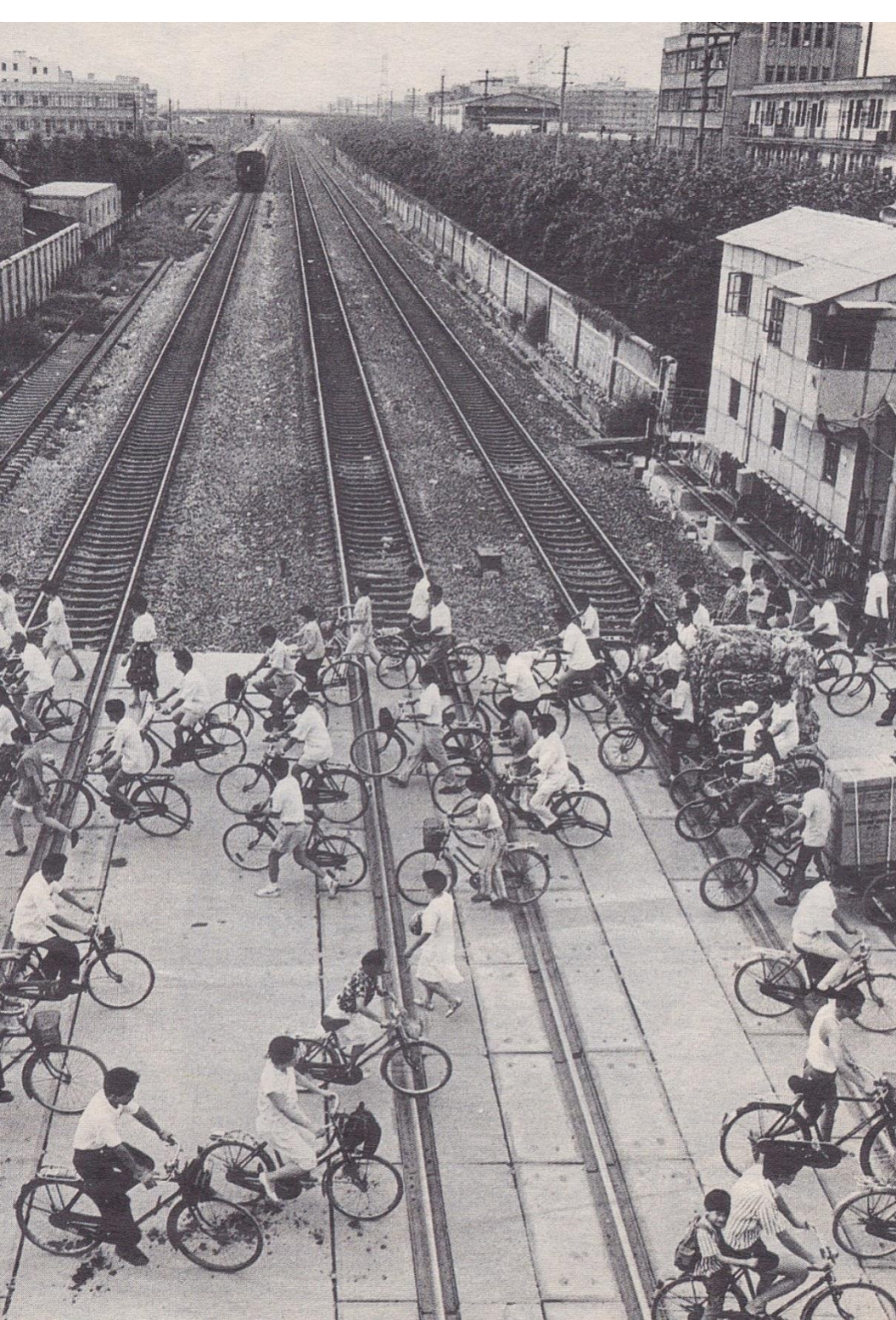
1 Een pelgrimslied van David.

*HEER, niet trots is mijn hart,
niet hoogmoedig mijn blik,
ik zoek niet wat te groot is
voor mij en te hoog gegrepen.*

*2 Nee, ik ben stil geworden,
ik heb mijn ziel tot rust gebracht.
Als een kind op de arm van zijn moeder,
als een kind is mijn ziel in mij.*

*3 Israël, hoop op de HEER,
van nu tot in eeuwigheid.*

Psalm 131

11 het leven is zinloos

- 1² Lucht en leegte, zegt Prediker,
lucht en leegte, alles is leegte.
3 Welk voordeel heeft de mens van alles wat hij heeft verworven,
al zijn moeizaam gezwoeg onder de zon?
4 Generaties gaan, generaties komen,
maar de aarde blijft altijd bestaan.
5 De zon komt op, de zon gaat onder,
en altijd snelt ze naar de plaats waar ze weer op zal gaan.
6 De wind waait naar het zuiden,
dan draait hij naar het noorden.
Hij draait en waait en draait,
en al draaiend waait de wind weer terug.
7 Alle rivieren stromen naar de zee,
toch raakt de zee niet vol.
De rivieren keren om,
ze gaan weer naar de plaats van waar ze komen,
en beginnen weer opnieuw te stromen.
8 Alles is vermoeiend,
zozeer dat er geen woorden voor te vinden zijn.
De ogen van een mens kijken, en vinden geen rust,
zijn oren horen, en ze blijven horen.
9 Wat er was, zal er altijd weer zijn,
wat er is gedaan, zal altijd weer worden gedaan.
Er is niets nieuws onder de zon.
10 Wanneer men van iets zegt: 'Kijk, iets nieuws,'
dan is het altijd iets dat er sinds lang vervlogen tijden is geweest.
11 De vroegere generaties zijn vergeten,
en ook de komende zullen weer worden vergeten.

12 Ik, Prediker, was koning van Israël in Jeruzalem. 13 Ik heb met heel mijn hart elke vorm van wijsheid onderzocht, want ik wilde alles wat onder de hemel gebeurt doorgronden. Het is een trieste bezigheid. Een kwelling is het, die de mens door God wordt opgelegd. 14 Ik heb alles gezien wat onder de zon gebeurt, en vastgesteld dat het niet meer is dan lucht en najagen van wind. 15 Wat krom is kan niet recht worden gemaakt, en wat ontbreekt kan niet worden meegeteld. 16 Ik zei tegen mezelf: Ik heb meer en groter wijsheid verworven dan iedereen die voor mij in Jeruzalem heeft geregeerd. Ik heb veel wijsheid en kennis opgedaan. 17 Ik heb me er met hart en ziel voor ingespannen te ontdekken wat wijs is, en wat dwaas en onverstandig is. Maar ook dat, zo heb ik ingezien, is enkel najagen van wind. 18 Want wie veel wijsheid heeft, heeft veel verdriet. En wie kennis vermeedert, vermeedert smart.

Het boek Prediker staat in de bijbel naast het boek Spreuken. In gedachtegoed is er echter een groot verschil tussen de boeken. In het boek Spreuken lijkt alles te kloppen: als je lui bent dan eindigt je leven in de goot. Rijkdom helpt je niet op de dag van het oordeel. Als je naar de hoeren gaat dan ga je voor de bijl. Wie eerlijk is in zijn handel,

HET
GAAT OM
EUROPA
HET GAAT
OM U

Debatteer mee

LENJEU,
C'EST
LEUROPE
IL S'AGIT
DE
VOUS.

*Participez
au débat*

IT'S
ABOUT
EUROPE
IT'S
ABOUT
YOU

*Join
the debate*

0.000
PALESTINIAN
PRISONERS SINCE 1967

4600 NO
IMPRISONED
by ISRAEL

700
PALESTINIAN

000 SINCE 1967
PRISONERS

12 tegen de stroom in

*Nooit zat ik in vrolijk gezelschap
Nooit heb ik vreugde gekend
Ik leefde eenzaam en was van uw toorn vervuld
Jeremia 15:17*

aandacht trekken

Zojuist heb ik het boek Jeremia doorgenomen en eerlijk gezegd, ik ben een beetje teleurgesteld. Een enorme lap tekst, met soms een onduidelijke structuur. Kon het niet wat wervender aan de man worden gebracht?

Waarom die herhalingen?

Is God niet geïnteresseerd in public relations?

Geen public relations?

Je moet een beetje geduldig zijn om het te zien, maar het is er wel degelijk – zeker bij de profeten.

Tegenwoordig kun je in de reclame veel geld verdienen. Want verkoopcijfers hangen voor een groot deel af van het imago dat een onderneming bij het publiek heeft. Is je product goed, maar heb je een slecht imago, dan kun je het wel vergeten. Is je imago goed, maar de kwaliteit van je product gemiddeld, dan is dat laatste niet zo doorslaggevend. Sommige ondernemingen trekken daar de rigoureuze consequentie uit dat ze de productie niet meer zelf doen, maar uitbesteden. Veel belangrijker dan de productie is immers de marketing, je strategie en de manier waarop je dat naar buiten toe communiceert. Iedere tv-kijker heeft wel een reclame die hem aanspreekt en die in zijn geheugen is gegrift. Het grote gevecht in de reclame gaat om aandacht.

Als je invloed wil hebben op de gang van zaken in de politiek helpt het meestal niet zo om met een stapel handtekeningen op een minister af te stappen. Je moet een actie bedenken waarmee je op het journaal komt. Greenpeace is daar goed in. Je blokkeert een schip de toegang tot een haven. Je plaatst een spandoek op de schoorsteen van een dubieuze verbrandingsinstallatie. Je maakt een menselijke ketting bij de ingang van een kerncentrale.

In sommige reformatorische kerken heeft men er hoge verwachting van. Je hebt de tekst van de Bijbel en de preek. Als die tekst van de Bijbel

13 Paulus

*Ik ben de minste van alle heiligen,
maar mij is genade bewezen...
Ef 3:8*

‘Paulus is een vrouwenhater’, zei een vrouwelijke collega een keer toen ik iets van Paulus citeerde. Het illustreert vrij goed welk imago deze apostel heeft. Velen van ons hebben Paulus geklasseerd.

Hoewel het gezond is om naar bepaalde passages kritisch te kijken, is het wel een beetje zonde als dit het enige is dat men over Paulus kan bedenken. Er valt heel veel te ontdekken bij Paulus. Paulus laat in zijn hart kijken. Soms is hij fel, een andere keer is hij heel subtiel. Soms is hij somber, maar op een andere plaats loopt zijn hart over van blijdschap. Paulus is een intellectueel, de details van sommige passages zijn soms moeilijk te begrijpen, maar in de grote lijn is Paulus heel toegankelijk, heel begrijpelijk.

In bepaalde opzichten staat Paulus midden in onze moderniteit.⁷³

En dan nog iets: Paulus is geëngageerd. Hij is tot het uiterste gegaan in zijn navolging van Jezus. Wat mij betreft heb je dan recht van spreken!

een fel licht uit de hemel

We begrijpen niets van Paulus als we niet weten hoe hij ertoe gekomen is om christen te worden. Paulus heeft iets meegemaakt, dat zijn leven fundamenteel op een ander spoor heeft gezet. In het begin was Paulus een fanatieke vervolger van een nieuwe sekte in het jodendom van zijn tijd: de mensen van de weg van Jezus. Paulus was op weg naar Damascus om daar een kloppacht tegen christenen te beginnen. Maar voor het binnenkomen van de stad werd hij omstraald door een licht uit de hemel en hoorde hij een stem zeggen: ‘Saul, Saul, waarom vervolgt je mij?’ Paulus zei: ‘wie bent u, heer?’ Toen zei de stem: ‘ik ben Jezus, die jij vervolgt’.

Dit verhaal wordt drie keer verteld in het boek Handelingen (in hoofdstuk 9, 22 en 26). Deze geschiedenis krijgt zoveel nadruk, omdat we zonder deze ervaring Paulus’ verandering niet kunnen begrijpen. In de brief aan de Galaten verwijst Paulus ernaar als hij (vrij vertaald) zegt:

het evangelie dat ik u verkondig is niet door mensen bedacht – ik heb het niet gekregen door een menselijke overlevering, maar Jezus zelf heeft zich aan mij geopenbaard (1:11,12, vgl 1 Kor 15:8-10).

⁷³ zie onder hoofdstuk 24: openbaring en verborgenheid

geloven

14 verwondering en verbijstering

Mysterie - 't leven

mysterie - 't lot.

De schepping predikt geen liefderijk God.

Natuur - wat deert haar uw vreugde uw leed?

Ze is zielloos lieflijk en redeloos wreed

P.A. de Genestet

een slagveld

De schrijver Isaac Bashevis Singer heeft in zijn boek *Op zoek* verteld hoe hij als joodse jongen voor de oorlog vragen begon te stellen bij het geloof van zijn ouders. Nieuwsgierig als hij was, ontdekte hij theorieën over de ontwikkeling van het leven in honderden miljoenen jaren en stuitte hij op de raadsels van de natuur:

Ik werd niet alleen gekweld door het lijden van mensen, maar ook dat van dieren, vogels en zelfs insecten. Hongerige wolven vielen lammeren aan. Landjonkers zwierven door de bossen en doodden voor hun plezier herten, hazen en fazanten. Ik koesterde niet alleen wrok tegen de mens maar ook tegen God. Hij had uiteindelijk de wilde beesten met klauwen en tanden op de wereld gezet. Hij had de mens bloeddorstig gemaakt.

Ik was een kind, maar ik had dezelfde visie op de wereld als vandaag de dag – een enorm slachthuis, een enorme hel.

Er bestaat een documentaire van National Geographic onder de titel ‘Mijn wilde tuin’. Met de nieuwste technieken wordt in beeld gebracht wat er zich allemaal bij ons onder de grond afspeelt. Je ziet het stoffelijk overschot van een muis, die waarschijnlijk door een kat was doodgebeten. Daarna komen de maden die zijn ingewanden opvreten. Vervolgens komende mieren die zijn vacht, die is overgebleven, naar binnen slepen. En zo doet de vacht van die muis nog even dienst voor de mieren, totdat ook dat vel vergaan is... Een droge commentaarstem voegt toe: ik dacht dat ik een mooie tuin had, maar ik kom tot de ontdekking dat het een slagveld is.

het verloren paradijs

Al in een vroeg stadium van de kerkgeschiedenis ontstonden er problemen over het geloof in God als de Schepper van deze wereld. Marcion leefde in de tweede eeuw en was ouderling in de kerk van Rome. Hij kwam uit een rijke familie, die een vermogen had opgebouwd

met een rederij in de Zwarte Zee. Geheel in overeenstemming met de gedachten van zijn tijd maakte hij een onderscheid tussen de geestelijke en de stoffelijke wereld. Ons stoffelijke bestaan is onvolmaakt en kan daarom nooit geschapen zijn door God de Vader. Niet de God van de liefde, die we in het evangelie hebben leren kennen, zit achter de Schepping, maar een andere god, de Demiurg, de ambachtsman. Door de God van liefde die Jezus predikte worden we bevrijd van de ‘armzalige elementen’. Het gevolg van dit uitgangspunt was dat Marcion om het zo maar te zeggen de Bijbel met een schaar te lijf ging. Er bleef niet veel over van de Heilige Schrift. Het Oude Testament kwam te vervallen. Alleen stukken van Lucas en Paulus bleven over. Dit kon de kerk natuurlijk niet toestaan. Zo werd de beweging van Marcion samen met de beweging van de gnostiek, de eerste belangrijke ketterij in de kerkgeschiedenis.

Het geloof in God als schepper roept dus vragen op.

Toch zijn er vele gelovigen, die zich niet bewust zijn van de spanningen die er liggen bij het geloof in God als schepper.

De dogmaticus Kees van der Kooi gebruikt het zwakke beeld dat er ‘een kreukel’ is tussen schepping en heil.⁷⁴

De hoogleraar medische informatica Jan van Bommel schreef een prachtig artikel onder de titel ‘Een wereld vol wonderen’, waarin hij het o.a. heeft over de vleugels van de fruitvlieg, de achtvormige bijendans en de warmtesensoren van de slang. Met andere woorden: wat heeft God het toch bijzonder gemaakt! Zijn er dan geen vragen meer over de goede schepping? Alleen in een voetnoot zegt hij dat hij een behandeling van het probleem van het lijden niet kan inpassen in zijn beschouwing.⁷⁵

Terecht zegt A. van de Beek dat alle promotie van Intelligent Design mank gaat als het probleem van Gods rechtvaardige bestuur in de wereld (*de theodicee-vraag*) niet is opgelost⁷⁶.

In de bundels onder redactie van Cees Dekker, René van Woudenberg en anderen wordt een enkele keer wel diepgaand ingegaan op de vragen die er liggen, nl. door de christelijk gereformeerde predikant Bert Loonstra en de dogmaticus Gijsbert van den Brink. We vatten hier kort hun betoog samen.

Bert Loonstra⁷⁷ formuleert het probleem bondig: hoe kan de visie op de oorspronkelijke goedheid van de schepping standhouden ten overstaan

⁷⁴ in Cees Dekker e.a., *En God beschikte*, 91

⁷⁵ in Cees Dekker e.a., *En God beschikte*, 319

⁷⁶ in *Toeval of Schepping*, 224

van het geologische scenario, waarin rampspoed, lijden en dood vanaf het moment dat er leven op aarde was, bestonden. Verschillende oplossingen passeren bij hem de revue: de totale boedelscheiding van Bijbel en wetenschap, die ieder een aparte taal spreken. Of: de relativisering en zelfs bestrijding van wetenschappelijke kennis door creationisten. De oplossing die Loonstra aandient is dat God de oorspronkelijke verwoestende krachten die er waren gebruikt heeft om 'in een kunstig evenwicht' een leefbare aarde te creëren. Daarbij past de kwalificatie 'zeer goed'. Hoewel er ook vragen moeilijk beantwoordbaar zijn (bijv. over het uitsterven van diersoorten) is zijn conclusie: 'geologische verklaringen van lijden en dood hoeven het geloof niet in de weg te staan'.

Gijsbert van den Brink⁷⁸ acht het volgende kenmerkend voor de evolutietheorie: 1. de aanname van een oude aarde; 2. de waarneming dat lijden en dood altijd verbonden zijn geweest met het leven op aarde; 3. de conclusie dat de mens niet apart is geschapen maar via een natuurlijk proces voortkomt uit de dierenwereld.

Het eerste punt acht Van den Brink overkomelijk.

Moelijker wordt het bij de aanvaarding van dood en lijden. Van den Brink volgt Emil Brunner die stelt dat de wereld zo was ingericht dat deze al paste bij de zondigende mens. Voor de zondeval aten dieren elkaar al op. De schepping wordt in Gen 1 goed genoemd, zoals in een schilderij waarin het licht en het donker perfect op elkaar afgestemd kunnen zijn. De dood 'diende het leven binnen de grenzen die God haar stelde' (Loonstra). Als de mens zich echter losmaakt van God, verandert de dood van karakter en krijgt de dood een diepe geestelijke dimensie. Volgens de evolutie is de mens langzamerhand geëvolueerd uit de apen. Dit is vanuit de Bijbel onaanvaardbaar. De mens moet door God apart zijn geschapen, ongeveer 40.000 jaar geleden.

Voor buitenstaanders lijkt dit allemaal een vorm van muggenzifterij. Wat een wereldvreemde theologische constructies! Een gedetailleerde beschrijving helpt echter, omdat zo duidelijk wordt dat die orthodoxe broeders er met een eenvoudige redenering niet uit lijken te komen.

....

een aanknopingspunt

het grootste raadsel

⁷⁷ in Dekker e.a., *Omhoog kijken in platland*, 361-379

⁷⁸ *Schepping en christelijk geloof* in Dekker e.a., *En God beschikte een worm*, 55 e.v.

15 waarom?

*God, ik ben niet bereid mijn stem te voegen
in het koor van hen die U aanbidden,
tenzij U mijn woede zou aanvaarden
als een offerande
tenzij U mijn gramschap zou beschouwen
als een vorm van gebed
Marnix Gijssen⁷⁹*

In mijn eerste gemeente hadden we eind jaren tachtig een golf van zware sterfgevallen.

Het begon met J., de technicus van onze kerk. Hij verbouwde zelf zijn huis en maakte zijn eigen machines. Op een bezinningsavond van de kerk hadden we het over het probleem van het lijden. Na afloop van de avond zei hij: ‘ze moeten die vraag in een goede computer stoppen, dan komen ze er wel uit’.

Midden in de veertig kreeg hij de onheilspellende uitslag van een medisch onderzoek: kanker. Ik zie zijn vrouw nog praten met mijn buurvrouw: ja, laten we het beste ervan hopen.

J. was altijd een opgewekte kerel. Op zijn sterfbed zag ik een keer tranen uit zijn ogen komen. ‘De apparaten werken niet zo goed’, was zijn commentaar. Na zijn begrafenis zei zijn broer tegen mij: ‘en hij was zo jong’. Binnen een jaar was het ook met hem afgelopen.

Meneer H. verzorgde het drukwerk van het kerkblad en was een tijd scriba van onze kerkenraad. Hij was een onberispelijke man en stond altijd voor mij klaar als er iets gestencild moest worden. Toen hij 55 was moest hij afscheid nemen van zijn vrouw en kinderen.

Deze verhalen zijn niet bijzonder.

Het erge is dat ze normaal zijn.

Ik heb gemerkt dat wij mensen slimme manieren bedenken om de echte pijn van deze gebeurtenissen onschadelijk te maken.

Een jonge dame, die bij mij nog belijdenis had gedaan, zei over een van deze sterfgevallen: ‘It is mar better sa. Sa koe it ek net langer’⁸⁰. Is het

⁷⁹ in *Biecht van een heiden*, Erven Thomas Rap, Amsterdam 1976, 50. Marnix Gijssen verloor zijn dochter op jonge leeftijd. Dat was de aanleiding voor het schrijven van *Klaaglied om Agnes*.

⁸⁰ ‘Het is maar beter zo. Zo kon het ook niet langer.’

beter zo? Was het niet veel beter geweest als J. genezen was van zijn kwaal en nog een tijd met zijn gezin had kunnen leven?

‘Je moet op je minderen zien’, hoorde ik bejaarden vaak zeggen als ze het over een moeitevolle toestand in hun leven hadden. Natuurlijk kan het altijd erger, maar hebben we daarmee het probleem opgelost?

‘Dominee Kuijpers zei altijd: het probleem van het lijden, daar ben ik niet uit’.

De bakkersvrouw had goed waargenomen wat er in mijn gemoed zat: ik kan de Bijbel in het Grieks en het Hebreeuws lezen, maar een kind van zes kan mij vragen stellen waar ik geen antwoord op heb. Ik ben doctorandus in een vak waar ik geen verstand van heb.

Hoe kun je de hele dag over God te spreken als je op de meest eenvoudige vragen geen antwoord hebt?

Wat is dat voor een vreemd ritueel?

Iemand krijgt een slechte uitslag van de dokter.

Je bidt in de kerk om herstel.

De situatie verslechtert.

Je bidt om verlossing uit het lijden.

Op de begrafenis komen nabestaanden en mensen van de kerk.

Je bidt om troost voor de naaste familie.

In mijn boekenkast heb ik een klein boekje: *Job, geschilderd door Dominica Steengracht*. Dominica Steengracht was een welgestelde vrouw in Zeeland. Ze had in haar leven veel tijd om te schilderen, aardewerk te maken, te reizen en te verzamelen. In de vijftig hoorde ze dat ze borstkanker had. Na een operatie en bestralingen leek het een lange tijd goed te gaan. Uiteindelijk bleek het een hopeloze zaak: de kanker was uitgezaaid. Tijdens haar laatste ziekenhuisopname kreeg ze de impuls om gouaches te maken van het boek Job. Doodziek schilderde ze in een paar dagen aan een stuk door.

Als je het boekje doorkijkt krijg je een diep gevoel van wat sterfelijkheid is. Hier is een vrouw bezig geweest om – met de dood voor ogen – een laatste artistieke expressie te maken van de grote vragen, die ons leven oproept. Op je af komt het ongeduld om nog iets na te laten, de haast om nog iets belangrijks te zeggen. En eenmaal samengesteld proef je het verlangen van de familie om toch nog iets tot stand te brengen dat de tand des tijds kan doorstaan, een klein monument voor mama, oma. En tegelijk is wat geboden wordt zo gebrekkig, zo onaf. Het had zoveel beter gekund - als er meer tijd was geweest.

Wat blijft er over van ons leven, dat wij zo hartstochtelijk liefgehad hebben? Hoe kunnen we vrede hebben met ons bestaan, als we weten dat er een tijd komt, waarin alles wat we opgebouwd hebben weggevaagd is? Wat blijft er over van geloof als we de ervaring hebben vreselijk in de kou te staan?

C.S. Lewis

De bekende christelijke schrijver C.S. Lewis verloor op jonge leeftijd zijn moeder. Tien jaar later had het omkomen van zijn kameraad Paddy Moore een ingrijpende invloed op zijn levensloop. Ze hadden elkaar in de Eerste Wereldoorlog als soldaat beloofd om voor elkaars familie te zorgen mocht een van beiden omkomen. Zijn kameraad sneuvelde in 1918 en Lewis trok in bij zijn moeder en bleef voor haar zorgen totdat ze stierf. In *Surprised by Joy* beschrijft Lewis wat deze sterfgevallen voor hem betekenden.

Nog ingrijpender was het pijnlijke verlies van zijn vrouw Joy Gresham, daarvoor een gescheiden vrouw met twee kinderen. Hun liefdesverhaal was uitzonderlijk. In het begin had Lewis aan haar vooral een intellectueel klankbord. Om haar te helpen, ging hij een schijnhuwelijk met haar aan – zo kon zij in Engeland blijven. Daarna kwam de klap: Joy bleek kanker te hebben. Aanvankelijk door medelijden bewogen ontfermde Lewis zich over haar. Toen werd het liefde. Er trad een herstel op in de gezondheid van Joy. De wereld ging open voor het kersverse paar. Na een wervelende tijd sloeg de ziekte opnieuw toe: Joy stierf. In *A Grief Observed* sprak Lewis openlijk over zijn gevoelens van vertwijfeling.

Niemand heeft mij ooit verteld, dat verdriet hetzelfde gevoel geeft als angst. Ik ben niet bang, maar de gewaarwording is dezelfde als bij bang zijn. Hetzelfde nerveuze gevoel in de maag, dezelfde rusteloosheid, de voortdurende behoefte om te geeuwen. Ik blijf maar slikken.

.....

een theologisch antwoord?

Job

het andere perspectief

16 God je vader noemen – over gebed

*Bidden is je handen openen voor God.
Het is een langzaam opgeven van krampachtigheid.
In het vraaggebed gaat het uiteindelijk niet
om een wens die wordt vervuld,
maar om een onbegrensd vertrouwen in de Gever.
Henri Nouwen⁸¹*

We waren bezig met de afdaling van de Babia Gora ten zuiden van Krakov en hij was me al eerder opgevallen: een jonge pater in een lang bruin middeleeuws gewaad, die met jongeren op stap was. Mijn interesse was gewekt.

Toen hij passeerde sprak ik hem aan en zei: we zijn collega's. Er ontstond een interessant gesprek over de plaats van de kerk in de moderne wereld, de charismatische beweging, enz.

Op een gegeven ogenblik stapte een meisje naar hem toe om iets te vragen. Hij legde zijn hand op haar schouder, zei iets in het pools en een paar seconden later liepen we weer verder naar beneden.

‘Wat was dat?’, vroeg ik.

Hij antwoordde: ‘zij heeft last van haar knie. Ze vroeg om een zegen. Het doet me goed als mensen me dat vragen. Het is een teken van eenvoudig geloof. Zo leefde Jezus ook.’

De grootste stap die een mens kan maken is direct iets tegen God zeggen en erop vertrouwen dat hij het hoort.

Dat is wat Jezus bedoelde toen hij zei dat wij moeten worden als een kind en dat we zonder die eenvoudige overgave het Koninkrijk van God niet binnen kunnen gaan.

De prediking van Jezus in de eerste drie evangeliën is in veel opzichten volledig in overeenstemming met het Oude Testament. Misschien moeten we op één punt een uitzondering maken: dat zijn de vele plaatsen waarin Jezus God vader noemt. In het Oude Testament wordt God ongeveer 6 maal vader genoemd.⁸² Alleen al in de bergrede (Mat 5-7) spreekt Jezus 15 maal over God als (de hemelse) Vader. In het evangelie van Johannes heeft Jezus het bijna honderd keer over de Vader die hem gezonden heeft.

⁸¹ in *Met open handen, notities over gebed*.

⁸² Deutr 32:6, Ps 89:27, Jes63:16, Jes 64:3, Jer 3:19, Mal 2:10

Door Jezus zijn we God onze Vader gaan noemen. Door Jezus bidden miljoenen christenen het Onze Vader. De voorstelling die Jezus ons bijgebracht is dat de haren van ons hoofd zijn geteld (Mat 10:30). God weet alles van ons, daarom kunnen wij alles wat in onze gedachten is aan hem toevertrouwen.

Jezus predikte het eenvoudige Godsvertrouwen: kijk naar de vogels, ze zaaien niet en oogsten niet – ze worden gevoed door de hemelse Vader. Kijk naar de lelies. Ze werken niet en weven niet en zijn glorieuzer dan koning Salomo (Mat 6:26-29). Toch wist Jezus wel van vogels die op de markt verkocht werden om opgegeten te worden (Mat 10:29). Jezus wist van het gras dat verdort en de bloem die afvalt.

Jezus stuurt zijn leerlingen eropuit. Hij zegt: neem geen geld mee, geen extra kleren, geen rugzak (Mat 10:10). Vertrouw op God! Hij zal je leiden en de woorden ingeven die je moet spreken.

Is dat Godsvertrouwen nooit beschaamd?

De leerlingen hebben teleurstellingen gehad. Soms waren er dorpen waar men hen niet wilde ontvangen.

En Jezus zelf had ook tegenslagen. ‘De vossen hebben holen en de vogels hebben nesten, maar de Mensenzoon kan zijn hoofd nergens te ruste leggen’ (Luc 9:58). Jezus vond soms ook geen plek om de nacht door te brengen, maar dat veranderde niets aan zijn boodschap.

We zien dus dat Jezus ons verkondigt op de hemelse Vader te vertrouwen ook al ondervinden wij tegenstand, ook al voelen wij ons alleen, ook al hebben wij soms grote zorgen over ons bestaan.

over gebed

Als we de schroom hebben overwonnen om God persoonlijk aan te spreken, gaat er een nieuwe wereld voor ons open.

Het gebed is een oefening in eerlijkheid.

We nemen afstand van de natuurlijke reflex om onszelf te verdedigen, onszelf te rechtvaardigen. In het gebed leggen wij het meest intieme open voor God in de hoop dat er een loutering plaatsvindt.

Als we bidden richten wij ons op God die alles van ons weet. Hij kent onze gedachten. Hij aanvaardt ons, zoals ouders hun kinderen aanvaarden. In die ruimte van onvoorwaardelijke liefde kunnen we ademen, op adem komen. Bidden is de ademhaling van ons hart. Door ademhaling wordt ons lichaam gezuiverd. Overtollige stoffen verlaten ons lichaam. Zuurstof komt er voor in de plaats.

Door te bidden zetten we ons zelf op onze plaats, niet als mensen die het voor elkaar hebben, maar als mensen die kwetsbaar zijn, onvast en afhankelijk. Wie bidt verliest zijn pretenties. God is de gever en wij zijn

de ontvanger. Bidden is niet vragen, maar vooral luisteren, de wereld van God in jouw wereld laten komen.

In de overgave aan God, kunnen wij onze angst overwinnen, het gevoel dat je geen greep hebt op je bestaan en daarmee verbonden de voortdurende drang om te controleren. Bidden is loslaten, het uit handen geven en aan God overlaten.

Als we de verborgen kant van onszelf aan God laten zien, vindt er reiniging plaats. We worden losgemaakt uit ons schuldgevoel. We leren te kijken naar onszelf zoals God naar ons kijkt. En we gaan anderen zien door Gods ogen. Gebed herstelt relaties.

Het mag in het gebed niet alleen om onszelf gaan.

Het wezen van gebed is niet inkeer, maar een beweging naar buiten. Ons openstellen voor het licht. Gevoelig worden voor de Stem die zegt: dit is de weg, wandel daarop. Opnieuw ontdekken wat het belangrijkste is in je leven.

Door te bidden voor anderen groeit onze verbondenheid met onze naaste en onze verantwoordelijkheid. Opeens herinner je je wat je bijna was vergeten.

Inderdaad zonderen wij ons af als wij bidden. Maar niet door de wereld buiten te laten. In het gebed maken wij ons niet los van de wereld, maar dringen we juist door tot de kern van ons bestaan. Door ons te richten op God, ontdekken wij onze verbondenheid met de mensen om ons heen. In het gebed wordt mededogen geboren.

bidden zonder woorden

We hoeven niet altijd woorden te hebben in ons bidden.

Bidden is ademen met onze ziel.

Soms is het zuchten.

Soms weten we niet meer wat we tegen God moeten zeggen.

Soms ervaren we Gods aanwezigheid niet meer.

Soms zijn we sprakeloos door ons verdriet.

Dit is niet het einde.

Paulus zegt dat dan de Geest het van ons overneemt (Rom 8:26)

en dat ook de moeilijke dingen ten goede zullen uitwerken.

En tenslotte: dat we uitverkoren zijn (Rom 8:30). Dat wil zeggen: wat

God ons gegeven heeft is onaantastbaar.

Het woordeloze gebed vindt je niet in alle strekkingen.

Als wij woorden achterwege laten richten wij ons op de tegenwoordigheid van God.

17 gebroken brood

Terwijl ze aten, nam hij een brood, sprak het zegengebed uit, brak het brood, deelde het uit en zei: 'Neem hiervan, dit is mijn lichaam.'

Hij zei tegen hen: 'Dit is mijn bloed, het bloed van het verbond, dat voor velen vergoten wordt'.

En hij nam een beker, sprak het dankgebed uit en gaf hun de beker, en allen dronken eruit.

Marc 14:22-24

Het is een ritueel dat na zo veel eeuwen nog steeds over de hele wereld wordt uitgevoerd. De gedachtenis aan het sterven van Jezus in het avondmaal. Sommige kerken doen het vier keer per jaar, andere kerken iedere maand en vele kerken doen het iedere week, of zelfs iedere dag. De vorm van dit gedenken verschilt ook. In veel Rooms-katholieke kerken gaan de gelovigen naar voren om daar de hostie in ontvangst te nemen en de wijn te drinken. In veel protestantse kerken blijft men op zijn plaats en wordt het brood en de wijn bij de gelovigen gebracht. Een andere manier is dat men naar voren komt en in een kring gaat staan en zo 'de maaltijd van de Heer' viert.

Er zijn ook nog kleine varianten. In mijn eerste gemeente hadden we een tafel voor de kansel staan. Als er avondmaal gevierd werd, gingen we echt aan tafel. Ik las dan een korte Bijbeltekst en sprak vervolgens de inzettingswoorden uit. Na de rondgang van de beker en de wijn zongen we een lied. Dit gebeurde tijdens een dienst drie maal, want om praktische redenen kon niet iedereen tegelijk aan tafel.

De avondmaalsviering in de Holy Trinity Church in Brussel is ook een bijzondere ervaring. Men gaat daar naar voren, niet om aan tafel te gaan, maar om te knielen en in die houding brood en wijn te ontvangen. Er blijft niet veel van je ego over als je op de knieën bent.

Tijdens de viering van het avondmaal is er soms zachte begeleidende muziek. Maar meestal is het stil. Je kunt ook zeggen: eindelijk is het stil. In onze tijd vinden we het moeilijk om stil te zijn. Jongeren worden zelfs gek van stilte. Als we stil zijn vallen we terug op de kern van ons bestaan. We kunnen niet meer vluchten in de drukte. De façade is weggefallen. We zien alleen nog maar onszelf en God.

Bij het rondgaan van brood en wijn is iedereen in gedachten bezig met zijn eigen leven. Het kan pijn doen om naar jezelf te kijken. In het

avondmaal richten wij ons op de gedachte dat God ons aanneemt zoals we zijn. Soms kost het een mensenleven om zich dat te realiseren. De verbondenheid komt tot uitdrukking in het samen eten en drinken en het doorgeven van het brood en de beker. En bij sommige vieringen is er de oud kerkelijke vredegroet. Je wenst je buurman en buurvrouw de vrede van Christus toe.

Bijzonder is ook dat we in het avondmaal ons lijfelijk verbonden voelen met Jezus. Jezus heeft ons gevraagd deze maaltijd te vieren. En we doen het nog steeds. Opeens komt wat 2000 jaar geleden gebeurd is heel dichtbij.

In sommige kerken is de viering van het avondmaal verbonden met strengheid. Tijdens de viering van het avondmaal is het een beetje de Dag van het oordeel. Iedereen laat zich daarom, voor het aangezicht van God, vooral van zijn beste kant zien. De week ervoor is er op zondag de ´voorbereiding op het Heilig Avondmaal´. Dan wordt in de preek naar voren gebracht dat als we ´naar het altaar gaan´ (Mat 5:23) we het daarvoor goed moeten maken met de mensen met wie we in onvrede leven. De praktijk is meestal dat na een strenge preek de gemeenteleden vol lof zijn over hun predikant, die het toch maar durft te zeggen. Een paar weken later moet de predikant echter constateren, dat alles vooral bij het oude is gebleven. Iedereen was namelijk van mening dat de preek vooral goed was voor de buurman!

Die strenge beleving van het avondmaal heeft ook te maken met een vaak misverstane tekst van Paulus, dat, als wij ons niet van te voren toetsen, we de veroordeling van de Heer over ons afroepen (1 Kor 11:28,29). De context van Paulus´ uitlating was dat er in de kerk schrijnende verschillen waren tussen arm en rijk en dat er grote onenigheid was tussen de leiders van de kerk. Omdat deze tekst echter in een Avondmaalsformulier een eigen leven is gaan leiden, is het avondmaal bij strenge protestanten een moeizame aangelegenheid geworden. Zo moeizaam dat velen er maar vanaf begonnen te zien. De uitverkiezingsleer, die gelovigen in het ongewisse laat of ze wel behouden zijn, doet daar nog een schepje bovenop.

Heel jammer, want niemand kan ontkennen, dat het in het avondmaal gaat om de vergeving van zonden, om God die in Christus ons zijn genade aanbiedt. Avondmaal is dus niet: je van je beste kant laten zien, maar: naar God toegaan zoals je bent en het verwachten van zijn genade.

Vergeving is het kernwoord in het christelijk geloof. In andere godsdiensten kan het gaan om Gods leiding, of het nakomen van

geboden, het van binnen leeg worden of langs de weg van meditatie te beseffen dat je een bent met het goddelijke.

In het christelijk geloof krijg je alles in een keer cadeau. De worsteling bestaat er alleen in om het te aanvaarden.

Paulus begint er zijn oudste brief (de brief aan de Galaten) mee en hij zegt het ook in 1 Cor 15:

³ Het belangrijkste dat ik u heb doorgegeven, heb ik op mijn beurt ook weer ontvangen: dat Christus voor onze zonden is gestorven, zoals in de Schriften staat,

Met een enorme variëteit aan beelden maakt het Nieuwe Testament duidelijk dat Jezus in onze plaats de verlossing heeft gebracht.

1. Er zijn uitdrukkingen die ontleend zijn aan de eredienst. Johannes noemt Jezus *het lam van God*, dat de zonde van de wereld wegneemt (Joh 1:29). In Hebreeën wordt Jezus de *hogepriester* genoemd, die eens en voor altijd *het offer* van zijn leven heeft gebracht (Hebr 7:27; 8:1). Jezus is door zijn dood *het middel tot verzoening* (Rom 3:25).
2. Andere uitdrukkingen hebben verwantschap met de juridische wereld. Zo wordt er gesproken over de *rechtvaardiging* (Rom 3:23,24) en de wegname van het *oordeel* (Rom 8:1).
3. Er zijn financiële beelden, waarin naar voren komt dat de gelovigen *losgekocht* zijn (Gal 3:13; 1 Kor 6:20; 1 Petr 1:18,19). Jezus zelf zegt: de Mensenzoon heeft zijn leven gegeven als *losgeld* voor velen (Mark 10:45).
4. Tenslotte is er de voorstelling dat Jezus *getriomfeerd* heeft over machten en krachten (Kol 2:15). Het boek Openbaring spreekt over het *koningschap* van Jezus dat aangebroken is en de *overwinning* die behaald is (Op 12:10,11). In deze beelden gaat het over Jezus die macht heeft en sterker is dan de tegenkrachten.

Belangrijk is verder de profetie van Jesaja 53, waarin staat:

⁵ Om onze zonden werd hij doorboord,
om onze wandaden gebroken.

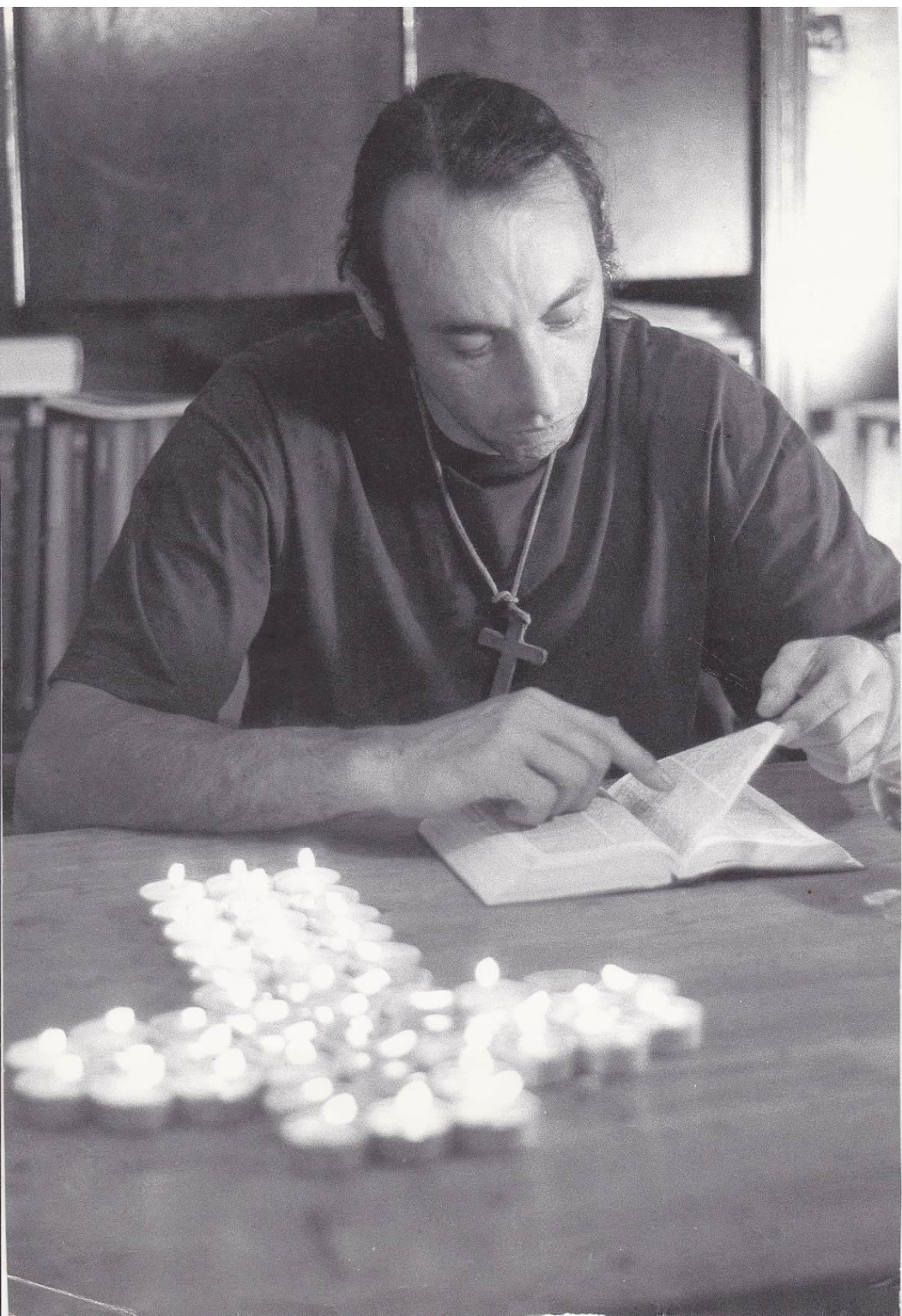
Voor ons welzijn werd hij getuchtigd,
zijn striemen brachten ons genezing.

⁶ Wij dwaalden rond als schapen,
ieder zocht zijn eigen weg;
maar de wandaden van ons allen
liet de HEER op hem neerkomen.

Er is dus veel in de Bijbel dat wijst op de klassieke belijdenis dat Jezus in onze plaats heeft geleden, om onze zonden te dragen.

Het is hier dat bij sommige moderne mensen grote vragen ontstaan.

Kan God niet zonder meer vergeven? Waarom moet Jezus als zoon geofferd worden? Wil God bloed zien? Hoe kan de dood van iemand in

18 dat slaan wij over

*Het leek wel of men al die kennis opzettelijk doodzweeg,
wegmoffelde, verdrong, uit de prediking weerde.
Maarten 't Hart⁸³*

Op zaterdag werd ik opgebeld door de ouderling van dienst Wiggert uit Hasselt met een vraag over de schriftlezing van zondagmorgen. Hij vond het een probleem om het voor te lezen.

Het ging om de tekst van Paulus: ‘Als iemand de Heer niet liefheeft, die zij vervloekt’ (1 Kor 16:21)

‘Van zo’n manier van denken krijg je oorlog en ruzie!’

Een verademing, zo’n staaltje van onbuigzaamheid.

Voor zijn probleem hebben we een oplossing gevonden. Hij zou het voorlezen en daarbij gelijk zijn persoonlijke commentaar erop geven. Zo is het gegaan die zondagmorgen.

Een ander voorbeeld.

In een serie van de Evangelische Omroep gingen vijf vrouwen op zoek naar God. Ze doen dit in een klooster en moeten 5 dagen lang zwijgen. Ondertussen krijgen ze teksten uit de Bijbel om te overdenken.

Met Sanne gaat het helemaal mis.

Ze las niet de opgegeven tekst uit Jesaja 55, maar per ongeluk een heel lelijke tekst uit Jesaja 5:24:

In plaats van heerlijk naar parfum te ruiken, zullen zij stinken.

Daarom zal God hen doen verdwijnen als stro dat op vuur wordt gegooid.

Hun wortels zullen verrotten en hun bloesems verdorren

want zij hebben de wetten van God verworpen
en het woord van de Heilige van Israël veracht.⁸⁴

In het gesprek met de begeleider barst ze in huilen uit: ‘ik vind dit zo haatdragend’.⁸⁵ Sanne heeft die week God niet gevonden.

Deze voorbeelden tonen duidelijk aan dat de Bijbel bij de gewone lezer soms grote vragen oproept.

Maarten 't Hart heeft in zijn autobiografische bundel *Het roer kan nog zes maal om*⁸⁶ op een onovertroffen manier een

⁸³ Maarten 't Hart, *Het roer kan nog zes maal om*, 244.

⁸⁴ uit de vertaling/parafraze Het Boek.

⁸⁵ www.npo.nl, *Op zoek naar God*, 10 februari 2013

⁸⁶ in het laatste hoofdstuk, *De man Gods uit Juda*.

aantal knelpunten blootgelegd. Het is een aangrijpend verhaal, waarin talrijke kerkelijke conflicten smakelijk worden opgedist. Al snel nadat hij kon lezen begon 't Hart in 'de echte Bijbel', dus geen kinderbijbel, te lezen. Hij ontdekte dat kinderbijbels veel verhalen oversloegen en onvermijdelijk kwam hij op duistere passages: Tamar, die haar schoonvader verleidde, David, die krijgsgevangenen doodde en toch 'een man naar Gods hart' werd genoemd. En Jezus die herhaaldelijk dreigt met de hel. Al vroeg hakte het er bij hem in: dat mensen verloren konden gaan. Als kind ging hij nooit met iemand langs de Maaskant wandelen. Jezus had gezegd: 'twee zullen er in het veld zijn. De een zal aangenomen worden, de ander zal achtergelaten worden' (Mat 24:40). De jonge Maarten ontwikkelde een grote angst voor de Wederkomst van Christus. Als jongen van acht bedacht hij: ik kan maar beter niet trouwen, want dan kan ik ook geen kinderen krijgen, die misschien wel naar de hel gaan. Hij werd gekweld door de vraag: hoe kan een eeuwige straf rechtvaardig zijn, als ons leven maar tijdelijk is? 'Op zoek naar het verlossende woord onderzocht ik de Schriften. Nergens echter bleek dat te vinden'. Nog vele andere Bijbelgedeelten bespreekt 't Hart, zoals het verhaal in 1 Kon 13 van de man Gods in Juda, die moest sterven - maar waarom eigenlijk?

We kunnen concluderen: 't Hart keerde het christelijk geloof de rug toe, niet omdat hij geleidelijk aan er wat lichter over ging denken. Integendeel, Maarten 't Hart haakte af, omdat hij de Bijbel serieus nam.

In het onderstaande hebben we het over moeilijke Bijbelteksten. Op twee categorieën van Bijbelteksten gaan wij nader in: gewelddadige passages in het Oude Testament en uitspraken van Jezus, die soms dingen zegt, die moeilijk in te passen zijn in het plaatje dat gelovigen van hem maken.

oorlog in naam van God

Het is onze tijd niet ongebruikelijk dat moslims gewezen worden op gewelddadige teksten in de Koran en de islamitische overlevering. Het is niet in de lijn van ons betoog om daar op in te gaan. Wel kunnen we vaststellen dat christenen vergelijkbare problemen hebben. Misschien minder ernstig, maar toch.

Het boek Jozua is een van de meest problematische boeken van de Bijbel. In het zesde hoofdstuk wordt verteld dat Jozua alle inwoners van de stad Jericho, mannen, vrouwen en kinderen, doodde. In hoofdstuk 8 wordt de bevolking van Ai volledig omgebracht. Hoofdstuk 10 volgt het zelfde scenario voor Makeda, Libna, Lachis, Eglon, Hebron, Debir – kortom het beloofde land werd ingenomen via een grootschalige genocide.

Andere omstreden gedeelten zijn de uitroeiing van de Midjanieten in Numeri 31, een verhaal dat overigens niet overeenstemt met de beschrijvingen in het boek Richteren.

Berucht is ook het verhaal van Saul die opdracht krijgt mens en dier van Amalek te doden, maar die opdracht van God niet volledig uitvoert (1 Sam 15). Om die reden wordt hij afgewezen als koning.

Op een andere plaats vinden we een Bijbels voorbeeld van de tactiek van de verschroeide aarde (2 Kon 3:19 e.v.).

Er zijn drie benaderingen denkbaar om de moeilijkheden die deze teksten oproepen te ontzenuwen.

1. de traditionele benadering

In een evenwichtig betoog⁸⁷ stelt de oudtestamenticus Eric Peels dat het Oude Testament een duidelijke boodschap heeft anti geweld. Denk maar aan het verhaal van Kain en Abel en de beschrijving van Lamech in Genesis 4. David mocht de tempel niet bouwen, omdat hij te veel bloed vergoten had (1 Kron 28:3). In de bekende profetie van Jesaja 2 wordt de verwachting uitgesproken dat de zwaarden omgesmeed zullen worden tot ploegijzers. 'Geen mens zal meer weten wat oorlog is'.

Maar in deze benadering is God niet een God van schone handen. Soms is geweld onvermijdelijk. God is daarin echter nooit willekeurig of onberekenbaar.

Er zijn dus diepe redenen geweest, waarom God in de Bijbel opdracht heeft gegeven tot geweld: 'Blijkbaar waren deze volken ... door het nulpunt van immoraliteit en goddeloosheid gezakt'.⁸⁸

Christopher Wright zit op dezelfde lijn als hij verklaart dat bij de Kanaänieten 'het glas van de zonde tot de rand gevuld' was.⁸⁹

Er is enige verwantschap in deze benadering met de manier waarop moslims gewelddadige passages in de Koran verdedigen. Ze zeggen dat deze uitspraken volledig door de context zijn bepaald. De moslims hadden het toen heel moeilijk. Ze konden niet anders... enz.

Het is meer voor de hand liggend om te erkennen, dat in de rode draad van de Bijbel passages voorkomen, die moeilijk te rijmen zijn met ons begrip van mensenrechten en tolerantie.

2. de literaire verklaring

De literaire verklaring heeft een heel ander beginpunt. Men stelt dat

⁸⁷ in: Martine van Veelen red, *Hete hangijzers*, 55-65.

⁸⁸ *Hete hangijzers*, 61. Een vergelijkbare benadering heeft Versluis in *Geen verbond, geen genade*, Boekencentrum 2012.

⁸⁹ *De God die ik niet begrijp*, 97.

.....

Jezus als vreemde

Voor velen in onze tijd is Jezus een groot voorbeeld. Jezus ontfermt zich over hulpeloze mensen (Marc 6:34). Jezus gaat om met de mensen die verstoten zijn en vergeten (Luc 15). Jezus laat zich niet leiden door vooroordelen (Luc 10:35-37, Joh 4). Hij aanvaardt mensen die aan lager wal zijn geraakt (Luc 7:35-50). Jezus oordeelt niet (Joh 8:1-11). Jezus klaagt de hypocrisie aan van de Schriftgeleerden (Marc 7:1-13). Jezus heeft aandacht (Luc 10:38-42). Jezus zegt scherpe dingen over de rijken van zijn tijd (Luc 12:13 -21; 16:13 e.v.). Jezus gebruikt geen geweld (Mat 26:51,52).

Het zijn stuk voor stuk inspirerende teksten. Maar niet alles wat in de evangeliën staat past in dat mooie plaatje.

Laten we een aantal teksten nader aanschouwen:

Iemand vroeg hem: ‘Heer, zijn er maar weinigen die worden gered?’ Hij antwoordde: 24 ‘Doe alle moeite om door de smalle deur naar binnen te gaan, want velen, zeg ik jullie, zullen proberen naar binnen te gaan maar er niet in slagen. 25 Als de heer des huizes eenmaal is opgestaan en de deur heeft gesloten, en jullie staan buiten op de deur te kloppen en roepen: “Heer, doe open voor ons!” dan zal hij antwoorden: “Ik ken jullie niet, waar komen jullie vandaan?” 26 Jullie zullen zeggen: “We hebben in uw bijzijn gegeten en gedronken en u hebt in onze straten onderricht gegeven.” 27 Maar hij zal tegen jullie zeggen: “Ik ken jullie niet, waar komen jullie vandaan? Weg met jullie, rechtsverkrachters!” 28 Dan zullen jullie jammeren en knarsetanden wanneer je Abraham, Isaak en Jakob en al de profeten in het koninkrijk van God ziet, maar zelf buitengesloten wordt. 29 Uit het oosten en het westen en uit het noorden en het zuiden zullen ze komen, en ze zullen aan tafel genodigd worden in het koninkrijk van God.

Om verschillende redenen is dit een beklemmende tekst. Voor sommigen in de reformatorische wereld is het een bepalende vraag: ben ik wel behouden? Misschien heeft de vraagsteller in deze tekst wel een vergelijkbare achtergrond. Het is dan bijzonder hard als Jezus tegen hen zegt: pas op, dat je zelf niet afgewezen wordt! Dat is niet bepaald de boodschap die hij nodig heeft. Maar we weten niet alles van de precieze achtergrond van dit gesprek.

Er is nog iets anders dat bijzonder beangstigend is. Jezus waarschuwt ervoor dat er een tijd kan komen dat het te laat is. Dan klop je op de deur die toegang geeft tot het paradijs. Maar je wordt niet meer toegelaten. Een vreselijk gevoel van wroeging zal voor altijd je deel zijn. Jezus beschrijft de hel als de plaats waar de wormen blijven knagen en het vuur niet dooft (Marc 9:48). In Matteüs 25:46 wordt het eeuwige leven gesteld tegenover de eeuwige straf. Hoe kan God mensen voor eeuwig straffen voor iets dat zij in hun tijdelijke leven gedaan hebben? Is

dat rechtvaardig? De meeste criminelen krijgen in ons land een herkansing als ze hun straf uitgezeten hebben. Velen maken door hun straf een veranderingsproces door, waardoor ze als andere mensen de gevangenis verlaten. Dat maakt de doodstraf in de VS ook zo onmenselijk. Hoe kan de Bijbel dan spreken over een hel, waar niemand uit kan komen? Heeft God lagere normen dan wij? Of zijn we gedwongen te aanvaarden, dat we nu eenmaal zo zondig zijn, dat God niet anders kan, dan rigoureuus komaf te maken met zondaren.

Helaas is met deze tekstverwijzingen de lijst nog niet af.

In Lucas 17:26 e.v. vinden we een huiveringwekkende beschrijving van de dag van de Mensenzoon. Bedoeld wordt het einde van de wereld. Jezus zegt dat het voor de voleinding zo zal zijn als met de beruchte steden Sodom en Gomorra, die verwoest werden (Gen 19). Gelovigen moeten hier een voorbeeld aan nemen. Tijdens de laatste dagen moeten ze wegvlugten en niet achterom kijken. Dan zal er een scheiding komen die dwars door de menselijke gemeenschap zal lopen. 'Twee zullen er in één bed liggen: de een zal worden meegenomen, de ander worden achtergelaten. Twee zullen aan het malen zijn. De een zal meegenomen worden de ander achtergelaten'. Daarna volgt een onbekend en gruwelijk woord van Jezus: 'de gieren zullen zich op de lijken storten' (37).

Een interessant historisch detail over het leven van Jezus, waardoor deze harde teksten mogelijk in een bepaald perspectief komen te staan, vinden we in Marcus 3. We lezen daar dat Maria en de broers van Jezus Jezus komen ophalen 'om hem desnoods onder dwang mee te nemen, want volgens hen had hij zijn verstand verloren' (21). Een merkwaardig vers. De naaste familieleden van Jezus hadden grote twijfels over Jezus' optreden (vgl. Joh 7:5) en komen hem ophalen. Ze zeggen 'Jezus, voor vandaag is het genoeg geweest met je preken'.

Waarom hadden de gezinsleden zulke gemengde gevoelens bij het optreden van Jezus? In de evangeliën wordt verteld dat iedereen versteld stond van zijn wijsheid en zijn wonderen (Marc 6:2). Waarom dan uitgerekend in Jezus' naaste familie die afwijzing?

Het is niet te gewaagd om het antwoord op deze vraag in de volgende richting te zoeken.

Bepaalde uitspraken van Jezus zijn nogal vergaand: 'als je je vader of moeder liefhebt boven mij, dan ben je mij niet waard' (Mat 10:37). In de navolging van Jezus is geen plaats voor zorg voor de familie. Tegen iemand die naar de begrafenis van zijn vader wilde gaan zei Jezus: 'Laat de doden hun doden begraven' (Luc 9:60). Jezus gaf zijn leerlingen de

opdracht om op pad te gaan zonder bagage, zonder eten en zonder geld (Mat 10:9,10). Jezus riep op om bezittingen te verkopen en aan de armen te geven (Luc 12:33 en 14:33). Voeg daarbij de scherpe oordelen die Jezus velt, bijvoorbeeld over steden die zijn boodschap niet aannemen (Mat 10:15 en 11:24), en het beeld is compleet: Jezus was extreem. De familieleden van Jezus worden meegesleept in een controversie, waar ze zelf geen aandeel in hebben. Daarom doen ze er alles aan om Jezus in te tomen.

Aan de andere kant is het onjuist om alleen maar een negatief beeld van Jezus neer te zetten, zoals sommige atheïsten dat doen. Maarten ´t Hart noemt Jezus ´een opschepperige man, die de mensheid dwangmatig opdeelt in bozen en rechtvaardigen⁹⁰. Bij de ex-pinksterman Dan Barker kan Jezus evenmin iets goeds doen. Het onschuldige plukken van aren op de sabbat ziet hij als een vorm van diefstal. Dan Barker verwijt Jezus, dat hij geen sociaal plan had om armoede te bestrijden en een onverantwoordelijke pluk-de-dag-mentaliteit propageert (Mat 6:34). En: Jezus´ dreigementen met de hel, maken hem ´moreel bankroet´.⁹¹ Het is nauwkeuriger om te stellen dat de evangeliën een dubbelzinnig beeld van Jezus geven. Enerzijds was Jezus oprecht bewogen over het leed dat hij om zich heen zag en sloot Jezus vriendschap met mensen die verstoten waren. Anderzijds deed Jezus rigoureuze uitspraken. Jezus had een extreem eindtijdgeloof en was in bepaalde opzichten fanatiek: ´wie niet met mij is, die is tegen mij´ (Luc 11:23). In kerken worden moeilijke passages overgeslagen of, wat vaker voorkomt, voorgelezen zonder dat de essentie ervan wordt duidelijk gemaakt. Het is ook niet een eenvoudige conclusie: Jezus zoals over hem wordt verteld in de evangeliën is voor een gedeelte een andere Jezus, dan de Jezus die in de kerk wordt verkondigd. En met kerk bedoelen we hier de kerk in de volle breedte, in al zijn strekkingen: de Rooms-katholieke, de Oosters-orthodoxe en de Protestantse in al zijn geleidingen.

theoretisch Schriftgezag

Er zijn veel beschouwingen van vroeger over de Bijbel waarin vrij probleemloos gesproken wordt over het gezag van de Bijbel . De moeilijke punten die wij hierboven bespraken lijken geen rol te spelen. De vraagstelling die vroeger vooral domineerde, was de of de Bijbel wel

⁹⁰ Maarten ´t Hart, *Het roer*, 214.

⁹¹ Dan Barker, *Godless*, 178-183.

een feitelijk juiste beschrijving gaf van wat gebeurd was.

Oorlogstaferelen en scherpe apocalyptische teksten riepen minder een gevoel van verwarring op dan nu.

In mijn boekenkast heb ik twee oude catechisatieboekjes⁹², die ik ontruk heb aan het oud papier: *Kort Begrip der christelijke religie* van dominee J.H. Landwehr uit 1916 en *Dogmatische Hoofddlijnen* van ds. J.G.

Feenstra uit 1947⁴. In beide boekjes wordt gesproken over de noodzakelijkheid, de duidelijkheid en de genoegzaamheid van de Heilige Schrift. Het is een genot om dit soort boekjes te lezen. Overal paaltjes in de grond, zodat je precies weet waar je moet lopen.

Maar is alles wel duidelijk?

Zijn er geen vragen waarop we moeilijk een antwoord kunnen geven?

Biedt de Bijbel eenduidige richtlijnen voor de vele ethische vragen van onze moderne tijd?

Dirk van Keulen schreef een proefschrift⁹³ over de schriftbeschuwing bij de Gereformeerde voormannen Kuyper, Bavinck en Berkouwer. Het mag toch opmerkelijk genoemd worden, dat deze auteurs nergens refereren aan de problemen die we boven aangehaald hebben. Had men vroeger geen moeite met bepaalde teksten over de hel? Hebben wij in onze tijd een ander begrip van goed en kwaad?

Ervaren wij een afstand ten opzichte van geweldsteksten in het Oude Testament, omdat we tegenwoordig een gedetailleerd oorlogsrecht hebben? Zijn we op moreel vlak veranderd na de vaststelling van de Universele rechten van de mens in 1948?

Wat moeten we met Bijbelse teksten, die op bepaalde punten zo sterk het stempel dragen van een wereld die voorbij is?

Een van de waarden die onze pluralistische samenleving nodig heeft is tolerantie. De Bijbel heeft echter een grondlijn, die behoorlijk intolerant is. Het is God of de afgoden.

Er is een groot verschil tussen ons denken over straf en wat we in de Bijbel vaak tegenkomen over straf. Het concept van een eeuwige straf (overigens alleen maar in Mat 25) past niet in ons geloof dat een mens veranderbaar is. Het boek Spreuken zegt: ´wie zijn zoon de stok onthoudt, haat hem, wie hem liefheeft, tuchtigt hem´ (13:24). Dit staat op gespannen voet met de afnemende tolerantie voor lichamelijk geweld

⁹²*Kort begrip* van ds. J.H. Landwehr, Kok Kampen, 1913⁶ en ds. J.G. Feenstra, *Dogmatische hoofddlijnen*, J. Niemeijer Groningen, 1947⁴, 20-22

⁹³*Bijbel en dogmatiek, Schriftbeschuwing en schriftgebruik in het dogmatisch werk van A. Kuyper, H. Bavinck en G.C. Berkouwer*, Kok 2003.

gezinnen. Verder is ontplooiing tegenwoordig in de opvoeding een belangrijker sleutelwoord dan terechtwijzing.

Petrus zegt dat je als slaaf niet alleen onderworpen moet zijn aan de goede meesters, maar ook aan de slechte. Op die manier volg je Jezus na in zijn lijden (1 Petr 2:18-23). In onze tijd zijn we veel meer geneigd een tegenovergestelde houding te propageren: je moet het niet nemen! Je moet zo'n meester aanklagen!

Onze democratische samenleving heeft waarden ontwikkeld, die in de tijd van de Bijbel nog niet bestonden.

slapeloze nachten

de kern en de rand

de brokstukken van God

Waar blijven wij? Dat is de titel van een boek dat prof. Lever in de jaren zestig schreef over het onderwerp schepping en evolutie. Deze vraag leeft in het hart van vele protestantse gelovigen. Men heeft het gevoel dat als men bepaalde problemen toelaat in het geloof, dat je dan op een *hellend vlak* komt, dat onvermijdelijk je bestaan naar de afgrond voert. Omdat te weren sluit men zich af. Bepaalde vragen kunnen niet gesteld worden. En maatschappelijk trekt men zich terug. De moderne wereld is te bedreigend.

Maar als je je afsluit, betekent dat niet, dat die moeilijke vragen opeens niet meer bestaan. Het zelfgekozen isolement is bovendien geen teken van kracht, maar van zwakte. En je kunt nooit zeggen dat iets waar is, alleen maar omdat je het zo wenst.

We moeten de weerbarstige feiten dus recht in de ogen zien en in een bepaalde opzicht tot een herdefinitie komen van het gezag van de Bijbel en wat de Bijbel voor ons betekent.

Op een lyrische manier wordt in de Psalmen over het Woord van God gesproken:

De woorden van de Heer zijn zuiver
als zilver, gesmolten in de smeltkuil,
gelouterd tot zevenmaal toe.

Psalm 12:7

Gods weg is volmaakt,
het woord van de HEER is zuiver,
een schild is hij
voor allen die bij hem schuilen.

Psalm 18:31

Als uw woorden opengaan, is er licht
en inzicht voor de eenvoudigen.
Uw woord is volkomen zuiver
uw dienaar heeft het lief.
Psalm 119:130,140

Deze uitdrukkingen komen voort uit de beleving, dat het Woord van God richting geeft.

Maar we kunnen er niet omheen: soms geeft dat Woord van God geen richting, maar is het juist een bron van verwarring.

Het is daarom passend een aanvullende overweging te maken.

De Bijbel is niet volmaakt, maar maakt deel uit van onze dubbelzinnige menselijke geschiedenis. De Bijbel is ingebed in een tijd, die de onze niet meer is. Polygamie is in de westerse wereld verboden. In de verhalen over Abraham, Jakob, David, Salomo en Ester wordt polygamie als een bestaande praktijk aanvaard. In onze moderne samenleving is het echter onwettig.

Op de meeste plaatsen⁹⁴ aanvaardt het Nieuwe Testament de praktijk van slavernij. Slavenhandel is in het westen evenwel al lang geleden afgeschaft.

Het boek Openbaring spreekt zonder gêne over de zeven offerschalen van Gods toorn die over de aarde worden uitgegoten (Op 16). Volgens onze normen is martelen in strijd met de mensenrechten. Een belangrijke waarde in onze pluralistische samenleving is tolerantie. We kunnen er niet omheen dat de Bijbel een intolerante rode draad heeft. In het Oude Testament is het God tegenover de afgoden. In het Nieuwe Testament is het Jezus die de enige weg tot redding (Hand 4:12). Om die reden moeten geloven niet in hetzelfde span lopen met ongelovigen (2 Kor 6:14).

Een goede interpretatie kan veel in een verhelderend kader plaatsen, maar niet alles.

Gods Woord is dus onvolmaakt en soms onduidelijk en onvoldoende om richting te geven aan ons bestaan. Dit strookt met Paulus' woorden dat 'ons kennen te kort schiet en profetieën beperkt zijn' (1 Cor 13:9). De Bijbel maakt deel uit van een wereld die niet af is en wacht op de voltooiing, de dag dat we oog in oog God zullen zien en volledig zullen kennen (1 Kor 13:12).

Door de Bijbel krijgen we dus niet een volledig perspectief op wie we zijn en hoe we moeten leven. Ons spreken over God blijft gebrekkig. We hebben geen afgerond beeld van God. De openbaring biedt ons alleen wat brokstukken. 'Wanneer het volmaakte komt zal wat beperkt is ver-

⁹⁴ Een uitzondering vormt de interessante brief van Paulus aan Filemon.

19 de toekomst is open

*Ik zag een nieuwe hemel
en een nieuwe aarde
Openbaring 21:1*

In onze westerse wereld hebben velen een sceptische grondhouding als het gaat over geloof. Bij het onderwerp dat we nu bespreken, onze persoonlijke toekomst en de toekomst van de wereld, zal dat gevoel niet anders zijn.

We moeten echter niet denken dat in vroeger tijden scepsis volledig afwezig was. In de oudheid bestond er al een stroming van filosofen die zich de sceptici noemden en op bepaalde plaatsen in de Bijbel komen we passages tegen die verwant zijn aan het moderne levensgevoel. We bespraken al eerder het boek Prediker en bepaalde passages in het boek Jeremia. Ook op andere plaatsen in het Oude Testament vinden we sporen van secularisatie: de klacht dat God niet rechtvaardig is (Ez 18:25), het gevoel dat God wel buitengewoon onverschillig moet zijn (Sef 1:12) en dat het dienen van God weinig oplevert (Mal 3:14, vgl 1:2; 2:17).

Als er fundamentele twijfel is over God die de wereld bestuurt, valt er niet veel meer te verwachten.

Een enkele keer wordt dat in de profetische teksten onder woorden gebracht. Jesaja haalt volksgenoten aan die de draak steken met de openbaringen en de hoopvolle verkondiging van de profeten:

Laat de HEER opschieten en zijn werk afmaken.

Wij willen het nu wel eens zien.

Jes 5:19

En Ezechiël spreekt zijn afkeuring uit over een zegswijze die nogal populair is in zijn tijd:

De dagen rijgen zich aaneen en geen visioen komt uit.

Ez 12:22

Op een bepaalde manier staat de gelovige weerloos tegenover het seculiere denken. Als je historisch besef hebt, als je weet hebt van de slachtingen die er in de geschiedenis hebben plaats hebben gevonden, de vele zinloze catastrofes die onze aarde hebben geteisterd, wat voor reden heb je dan nog om te geloven in een hoopvolle toekomst?

We kunnen geen hoop ontlenuen aan wat wetenschappers zeggen over de toekomst. Er is misschien wel reden om aan te nemen dat het mensen en volken steeds beter zal gaan lukken om met elkaar

samen te leven. Het is aannemelijk dat steeds meer staten democratisch zullen worden. En de organisatie van onze samenleving op wereldniveau maakt de kans op een duurzaam vreedzaam samenleven van staten steeds waarschijnlijker. Toch blijft ons menselijke bestaan in vele opzichten fundamenteel troosteloos. In de toekomst zal het nog steeds voorkomen dat kinderen sterven. Natuurrampen zullen slachtoffers blijven maken. En ook als mensen oud worden zullen ze eens afscheid moeten nemen van hun geliefden.

De vooruitzichten voor de aarde zijn op de langere termijn evenmin florissant. Over vijf miljard jaar zal onze zon veranderen in een rode reus. De zon krijgt een straal die groter is dan de afstand van de aarde tot de zon en dan zal het gedaan zijn met onze dierbare planeet.

Als we hier dus spreken over de voleinding dan is dat zeker niet omdat de logica geen andere conclusie toelaat. De enige reden voor een christen om hoop te hebben op een andere wereld is zijn geloof.

geloof in de voleinding gekleurd door de eigen tijd

We lezen aan het slot van de *Apostolische geloofsbelijdenis*: 'ik geloof in de opstanding van het vlees en het eeuwig leven'. Deze geloofsartikelen van het Apostolicum vallen in de dogmatiek onder de *eschatologie*: het denken over de laatste dingen. Het eerste artikel gaat over de toekomst van de aarde. Het tweede gaat over onze toekomst na het sterven.

De voorstelling van de dag, dat er een eindgericht zal zijn en de aarde zal veranderen, is in het Oude Testament gekleurd door de tijd waarin hij werd geformuleerd. Je kunt ook een ontwikkeling vaststellen in de beelden die worden gebruikt.

De oudste tekst komen we tegen in Amos. Amos leefde in een tijd van beginnend kapitalisme. Hij hekelt de mentaliteit om mensen als koopwaar te behandelen (8:4-8), spot met de welgestelde dames, die zich door hun personeel laten bedienen (4:1-3) en heeft heftig kritiek op de vroomheid van de mensen. God kan het niet meer aanzien (5:21-24). Bij Amos geen glorieuze taal over het einde van de wereld:

Wee degenen die verlangen naar de dag van de HEER! Wat zal hij jullie brengen, de dag van de HEER? Duisternis, geen licht.

Amos 5:18

Dit is zeker geen troostrijke boodschap. Maar dat past ook niet als er overal corruptie is en mensen als vuilnis op straat worden gezet.

Onderstaande tekst van Jesaja 29 is waarschijnlijk van na de Babylonische ballingschap:

17 Nog slechts een korte tijd, dan zal de Libanon weer een boomgaard worden, een boomgaard die is als een woud.18 Op die dag zullen doven kunnen horen hoe uit een boek wordt voorgelezen en blinden zullen met eigen ogen zien, bevrijd van duisternis en donkerheid.

19 Dan zullen verdrukten de HEER weer loven, zwakken juichen om de Heilige van Israël.20 Want het is gedaan met de geweldenaar, voorbij met de spotter. Ieder die op onrecht zint, zal vergaan.

24 Ieder die verward was, zal inzicht verwerven, wie altijd klaagde, is vol begrip.

We ontwaren hier een heel andere toon: doven die zullen horen, blinden die zullen zien. De voorstelling is dat de dag van de Heer een dag van openbaring zal zijn, een goede dag voor hen die door de tragiek van het leven het zicht op God zijn kwijt geraakt. En er zal geen ruimte meer zijn voor onderdrukking. In plaats van een dag van gericht is de dag van de Heer hier een dag van genade en verzoening.

....

apocalyptiek

de hemel

een zwarte rand?

vele vragen – eenvoudig geloof

Volgens een schatting⁹⁵ hebben er tot nog toe 107 miljard mensen op aarde geleefd. Eenvoudige vraag: hoe moet het nu met de opstanding? Kunnen er zoveel mensen op aarde leven?

Nog een voor de hand liggende vraag: in de Bijbel wordt erover gesproken dat als je sterft, dat je daarna voor God verschijnt en er een oordeel wordt uitgesproken (bijv. Luk 16:19-31 en 2 Cor 5:8-10). Daarnaast komen we de voorstelling tegen dat het oordeel zal plaatsvinden bij de Voleinding (Mat 25:31 e.v.; Op 20:12,13). Hoe zijn deze voorstellingen met elkaar te verenigen?

⁹⁵Natuurwetenschap en Techniek Magazine, september 2011, 21

k i e z e n

S.C.I.

SEEDEN GLAS

AV BEDRIJF REFRAKTIE
MAARTEN BERKERS

Tony
Glesk
126

120
MOORE

WIM DEUKER
ZIT IN SUITEN
OP LINKS DE
OM LINKS IN
HET LINKER
BAARHOUDEN
WILKE

JANNETTA
VAN SEDEK
92

92

Fixed You da Through

CURSUSRUU

106 ROB BAAH
XXXXXXXXXXXX
19487AC

88 1000
88

20 wat is zonde?

Ga door de nauwe poort naar binnen. Want de brede weg, die velen volgen en de ruime poort, waar velen door naar binnen gaan, leiden naar de ondergang. Nauw is de poort naar het leven en smal de weg ernaartoe, en slechts weinigen weten die te vinden.

Mat 7:13,14

de twee wegen

Het is een schilderij dat je op vele zondagsscholen aan de wand ziet hangen: de afbeelding van de twee wegen – de ene weg leidt naar de hemel, de ander naar de hel. Het schilderij is in de 19^e eeuw gemaakt. Er zijn een aantal zaken opmerkelijk aan het schilderij. Het eerste dat opvalt is dat het daar op de brede weg heel wat vrolijker is dan op de smalle weg. Er wordt plezier gemaakt, gedronken en gedanst. Daartegenover staat de smalle weg. De mensen lopen alleen. Ze weerstaan de verzoeken die op hun afkomen en ze zijn doordrongen van de ernst van het leven.

Aan de horizon worden als bestemming het afschrikwekkende vuur van de hel afgebeeld en aan de andere kant het hemelse Jeruzalem.

Als we de plaat wat nader aanschouwen, vallen andere zaken op. Op de brede weg staan twee grote huizen: een balzaal en een speelhuis. Op de voorgrond links zien we een aantal mensen een glas drinken, terwijl een van hen dronken op de grond ligt. Verder zien we een schouwburg en een loterij. Direct rechts van de poort is er een vrouw die de hoer speelt. Wat de schilder in beeld wil brengen is decadentie: eten, drinken, handel drijven, alles uit het leven halen wat er in zit. En je niets aantrekken van het oordeel dat komt.

Rechts zien wij een kerk, een zondagsschool en een diaconessenhuis. Veel van wat afgebeeld is slaat niet op goede werken, maar op geloof: Jezus die voor ons gestorven is, de wedergeboorte, dat we door genade behouden zijn, enz. Een aantal mooie aspecten van kerkelijk leven ontbreken: samenkomen, muziek, zang, enz.

De inkleuring op deze afbeelding van wat zonde is, staat in bepaalde opzichten dus ver van ons af. Het theater en de balzaal worden door vele gelovigen niet als broedplaatsen van de zonde gezien. En wat tegenwoordig wel als zonde wordt aangemerkt, seksueel misbruik,

bedrog, machtsmisbruik, egoïsme, discriminatie, enz, komt weinig uit de verf.

tijdgebonden?

Dat het besef van zonde cultureel bepaald is, kunnen we ook ontdekken bij John Wesley. John Wesley was een opwekkingsprediker in Engeland in de 18^e eeuw. De wereldwijde methodistische kerk is in zijn voetsporen ontstaan. Door Wesley zijn prediking kwamen velen tot een vernieuwing van hun geloof. In de 'classes' die Wesley oprichtte ging het om praktisch christendom. Theologische onderwerpen kwamen niet aan de orde. Uit zijn preken⁹⁶ kunnen we afleiden wat John Wesley belangrijke zonden vond in zijn tijd: *vloeken, de sabbat ontheiligen, dronkenschap, ruzie, het slaan van je vrouw, liegen, kwaadspreken, ijdelheid, luiheid, passiviteit, onverschilligheid, enz.*

John Wesley had ook een sociale antenne. Hij pleitte voor hogere belastingen voor de rijken. Hij richtte weeshuizen op en zette werkplaatsen op om werkgelegenheid te creëren. Ook schreef hij een pamflet tegen slavernij.

John Wesley kan dus nog steeds een bron van inspiratie zijn voor onze tijd. Op een aantal punten is hij echter duidelijk tijdgebonden. Hij preekte tegen *onverzorgde en versleten kleding*. Hij moest niets hebben van de *kermis*. En *sport* vond hij een ijdel tijdverdrijf. Zegt Paulus niet dat de oefening van het lichaam weinig nut heeft (1 Tim 4:8)?

Als we het hebben over tijdgebonden interpretaties, komen we gelijk op de vraag of er in onze tijd ook interpretaties bestaan waar over een aantal decennia met afgrijzen op wordt teruggekeken. Een sterk voorbeeld is seksueel misbruik. In de jaren 60 en 70 was er een omslag in de beleving van seksualiteit. In films werd veel meer getoond dan daarvoor en in de jonge generatie waren er steeds meer die kozen voor een ongebonden beleving van seksualiteit. Er bestond een vergaande tolerantie. In de jaren 70 kon het voorkomen dat pedofielen voor de televisie opkwamen voor hun seksuele beleving. De gespreksleider liet voor- en tegenstanders beleefd aan het woord. Tegenwoordig is dat volledig ondenkbaar. Pedofilie is strafbaar. De schandalen over seksueel misbruik in de Rooms-katholieke kerk hebben enorm veel schade veroorzaakt.

⁹⁶ We baseren ons hier op John Pollock, *Wesley the Preacher*, Kingsway publications, Eastbourn England 2000, 165, 194, 224 e.v.

Een ander kwestie is hoe het mogelijk is dat in het christelijke West Europa in de vorige eeuw twee wereldoorlogen zijn ontketend. Hoe kan het zijn dat christenen in de Eerste Wereldoorlog zich massaal overgaven aan nationalisme en in de Tweede Wereldoorlog aan fascisme? We komen daar in een volgend hoofdstuk (21) op terug.

de tien geboden

In dit hoofdstuk willen we het kort hebben over een aantal van de tien geboden in Exodus 20. Daarna komen nog wat andere waarnemingen aan de orde.

Als we de tien geboden oppervlakkig overzien, zouden we de conclusie kunnen trekken: dat valt mee. Ik heb nog nooit iemand vermoord, ik heb geen overspel gepleegd, ik steel niet, liegen doe ik normaal ook nooit, enz. In de beroemde Bergrede (Mat 5-7) maakt Jezus ons echter duidelijk dat het opvolgen van de tien geboden veel verder gaat dan alleen de letterlijke betekenis. Als we de tien geboden als een samenvatting zien van fundamentele ethische waarden, dan ontdekken we dat we bijna alles op het vlak van normen en waarden kunnen ophangen aan de tien geboden.

Wat betreft het zesde gebod 'pleeg geen moord' zegt Jezus: als je in woede uitvalt tegen je medemens, of als je hem uitscheldt, dan is dat ook al een overtreding van het zesde gebod (Mat 5:22). In dezelfde lijn zegt de apostel Johannes: als je je medemens haat, ben je een moordenaar (1 Joh 3:15). Zo opgevat is iedereen op aarde een moordenaar, want wie kan van zichzelf zeggen dat hij nooit iemand heeft uitgescholden, nooit iemand heeft gehaat? Geparafraseerd betekent het zesde gebod dus: maak niemand het leven onmogelijk. Zo uitgelegd vergt dit gebod een waakzaamheid van ons allen. Er is niet veel voor nodig om iemand anders te kwetsen. Thuis, op ons werk en onder onze vrienden moeten we respect hebben voor de ander en hem de levensruimte gunnen die hij nodig heeft.

In een breder verband duidt het zesde gebod de vragen aan die er liggen rond abortus, oorlogsrecht, de doodstraf en andere onderwerpen. We laten dit onbesproken.

....

een blinde vlek?

Als we verder uitzoomen dan kunnen we nog andere observaties doen. Is er in de Bijbel een blinde vlek voor bepaalde zonden? Dat is sterk uitgedrukt. Wel kunnen andere godsdiensten vanuit hun uitgangspunten

21 ethisch christendom

Trouwelozen, weet u niet dat vriendschap met de wereld vijandschap met God betekent? Wie met de wereld bevriend wil zijn, maakt zich tot vijand van God.

Jak 4:4

Na de apostolische tijd heeft het christelijk geloof een enorme ontwikkeling doorgemaakt. Na twintig eeuwen kerkgeschiedenis kunnen we verschillende vormen van christendom onderscheiden.

Er is het *rituele christendom*, waarin de christen vooral betrokken is bij de liturgie en het ontvangen van de sacramenten. Het kernwoord is vieren.

Er is het *evangelische christendom*, waarin het gaat om je persoonlijke relatie met God. Het kernwoord is wedergeboorte.

We hebben de *Pinksterbeweging*, die gelooft dat je God direct kan ervaren. Het kernwoord is: wonder.

Er is het *confessionele christendom*, waarin het vasthouden aan de juiste belijdenis het belangrijkste is voor de christen. Het kernwoord hier is leren.

Er is het *praktische christendom*, dat geloof vooral om wil zetten in daden. Hier is het kernwoord dienen.

Het confessionele christendom, dat in het protestantisme tot volle bloei is gekomen, vindt aansluiting bij Paulus en Johannes.

Het praktische christendom kan zich beroepen op Jacobus.

woorden en daden

De brief van Jacobus is een bijzondere brief. De inhoud staat in het Nieuwe Testament het dichtst bij de prediking van Jezus in de eerste drie evangeliën. Waarschijnlijk is de brief geschreven door een van de broers van Jezus, die voorganger was van de kerk van Jeruzalem. Dit was een kerk die voornamelijk bestond uit joden. De confessie speelt in de brief een marginale rol. Het gaat om ethiek, om radicaal christendom, om de navolging van Jezus. Het gaat om wat je doet. Als je naar de kerk gaat, alleen maar om te luisteren en niet om het gehoorde in praktijk te brengen, dan heb je een waardeloos geloof (1:26). Jacobus durft te spreken over de minder prettige kanten van zijn gemeenteleden. Bijvoorbeeld dat de mensen met een betere maatschappelijke positie meer respect krijgen (2:1-8). Ook heeft hij het over wat wij soms allemaal zeggen. God loven in de kerk, maar daarbuiten: roddel,

grootspraak, zwartmakerij, enz. Jacobus zegt: de tong, dat ene kleine lichaamsdeel, is als een lucifer, die een heel bos in brand steekt (3:1-12). Jacobus heeft het over jaloezie, onze drang om de baas te spelen, onze honger naar macht, waardoor ons leven met God spaak loopt (4:1-10). In het laatste hoofdstuk richt hij zich direct tot de rijken in zijn kerk en zegt: jullie rijkdom is verrot! Het loon dat jullie ingehouden hebben van de arbeiders, die voor jullie gewerkt hebben, zal tegen jullie getuigen bij de komst van de Heer! (5:1-6).

Maarten Luther, de reformator, noemde de brief van Jacobus een strooien brief. De brief vond Luther niet passen in wat hij zag als de hoofdzaak van het christelijk geloof: dat we door Jezus vergeving van onze zonden ontvangen: de rechtvaardiging door het geloof.

Het is dubieus dat Luther zo weinig oog had voor gerechtigheid. In 1525 riep hij de adel op om de opstand van boeren met het zwaard neer te slaan. Na die oproep volgde een verschrikkelijke slachting. Naar de normen van onze tijd zou Luther hiervoor in Den Haag terecht moeten staan.

We mogen die kleine brief van Jacobus dus niet achterstellen. Jacobus is net zo belangrijk als Paulus en Johannes. We mogen de een niet belangrijk vinden ten koste van de ander.

collectieve zonden

Eeuwenlang volstond het om mensen persoonlijk op te roepen een goede levenshouding te hebben. Het was voldoende om de gelovigen voor te houden goed christen te zijn.

Je moet respect hebben voor je ouders.

Je mag geen haat koesteren jegens je medemens.

Je moet seksueel betrouwbaar zijn.

Je mag geen misbruik maken van andere mensen.

Je moet eerlijk zijn en de waarheid spreken.

Je mag niet jaloers zijn.

De bijbelvasten herkennen hierin de volgorde van de tien geboden.

Een kleine aanvulling is mogelijk:

Je mag niet verslaafd zijn.

Je moet aandacht hebben voor andere mensen.

Je moet niet alleen voor jezelf leven.

Enzovoorts.

In onze tijd volstaat het niet om alleen op deze deugden nadruk te leggen.

Er zijn echter ook *collectieve zonden*. We zijn deel geworden van een collectiviteit, die ons raakt op alle terreinen van ons bestaan, maar waar we niets aan veranderen door beleefd te zijn, eerlijk onze belastingformulieren in te vullen, monogaam te zijn, enz.

De textiel die wij aanhebben is gemaakt in lage-lonen-landen. De brandstof waarmee wij ons huis verwarmen is niet duurzaam. Onze elektriciteit is gedeeltelijk opgewekt door kernenergie. Collectief hebben we onszelf verrijkt, maar niemand weet hoe lang dat nog kan duren. We zijn zo vastgeklonken aan onze algemeen aanvaarde levensstijl, dat slechts enkelingen radicaal andere keuzes maken. Die enkelingen vind je in de kerk, maar zeker ook buiten de kerk. Over het algemeen onderscheiden christenen zich op het vlak van fair trade en duurzaamheid niet duidelijk ten opzichte van andere levensbeschouwelijke richtingen. Het verhaal wordt nog wat ingewikkelder als we ons afvragen of de situatie wel zo dramatisch is. Heeft iedere generatie niet zijn doemscenario's? Is het werkelijk zo dat we op de drempel staan van een dramatische klimaatverandering? Of zullen de gevolgen ervan binnen de perken blijven? Er zijn inderdaad grote inkomstenverschillen in de wereld, maar heeft het kapitalisme niet ook welvaart gebracht?

De schaalvergroting van het onrecht, of anders gezegd de toenemende verankering van de enkeling in het collectief, is begonnen in de 19^e eeuw. De uitwassen van het kapitalisme zijn in dezelfde periode ontstaan. Een groot gedeelte van de bevolking was straatarm, beroerd gehuisvest en erg vatbaar voor ziektes. Er was weinig hoop op verbetering. Aan de andere kant was er een kleine groep die zeer rijk was, waar iedereen van afhankelijk was.⁹⁷

De misstanden waren zo groot dat er revolutionaire bewegingen ontstonden. Er waren radicalen die een centraal gezag van de staat afwezen: de zogenaamde anarchisten. Karl Marx geloofde dat de steeds grotere polarisatie in de samenleving zou leiden tot een revolutie. Marx leidde de communistische beweging, die vond dat de productiemiddelen in handen van de gemeenschap moesten komen en niet in handen van enkele rijken.

In het algemeen kunnen we zeggen dat deze revolutionaire bewegingen eerder begrepen dat er fundamenteel iets moest veranderen in de maatschappij. Kerken zetten zich wel in om armen te helpen, maar pas

⁹⁷ A.J. Rasker geeft in *De Nederlands Hervormde Kerk vanaf 1795* in het vijftiende hoofdstuk een overzicht.

laat in de 19^e eeuw begon het besef door te dringen, dat er niet alleen ´een barmhartigheidskwestie´ was, maar ook ´een sociale kwestie´. De antirevolutionair Abraham Kuyper stelde in 1891 dat er een ´architectonische kritiek nodig is op ons maatschappelijk gebouw´.⁹⁸ In het begin van de 20^e eeuw waren het christendemocraten die in Nederland belangrijke sociale wetten invoerden. De revolutionaire beweging ging voor een groot gedeelte over in wat wij nu de sociaaldemocratie noemen.

Later was het de Eerste Wereldoorlog die de wereld op haar grondvesten deed schudden. De landen die tussen 1914 en 1918 oorlog met elkaar voerden waren allemaal christelijk en niemand kon duidelijk maken waar de oorlog nu echt over ging. Massaal schaarden de christenen in Duitsland zich achter de oorlogspolitiek van keizer Wilhelm II. De Zwitserse predikant Karl Barth stond versteld toen hij ontdekte dat al zijn Duitse hoogleraren bogen voor een kortzichtig nationalisme. Na de Eerste Wereldoorlog werd Karl Barth een toonaangevende theoloog. Waarschijnlijk is zijn belangrijkste bijdrage dat hij het geloof in de Bijbel verbond met een kritische visie op religie. ´Religion ist Unglaube´⁹⁹ is een van zijn meest bekende uitspraken.

In de jaren dertig was er maar een kleine groep kerken die zich in Duitsland nadrukkelijk verzetten tegen de dictatuur van Adolf Hitler. Deze kerken waren aangesloten bij *Die bekennende Kirche* (*de belijdende kerk*). Op 31 mei 1934 kwam men in het plaatsje Barmen tot een verklaring. In 6 artikelen wordt gesteld dat de kerk alleen aan Jezus Christus gehoorzaamheid verschuldigd is. Andere machten, een partij, een ideologie, ja zelfs de staat, hebben geen zeggenschap over de boodschap van de kerk.

In deze beweging stond een jonge theoloog op met de naam Dietrich Bonhoeffer. Hij schreef:

Goedkope genade is de doods vijand van onze kerk. Heden ten dage gaat onze strijd om de kostbare genade.

Goedkope genade betekent genade als te grabbel gegooide waar; vergeving, troost, sacrament, alles te grabbel gegooid.

Goedkope genade is de prediking van de vergeving zonder verootmoediging; doop zonder de tucht van de gemeente;

⁹⁸id, 208

⁹⁹*Kirchliche Dogmatik*, Band I,2 § 17.

.....

valse profeten

Zijn er Bijbelgedeelten die ons kunnen inspireren om de grotere verbanden te blijven zien, gedeelten, die ons helpen om ons niet aan te passen, maar ons in staat stellen om tegen de hoofdstroom in overeind te blijven vanuit het ideaal van een wereld met gelijke kansen voor iedereen en met een duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen?

We moeten de Bijbel niet overschatten, omdat de teksten van de Bijbel in een heel andere tijd tot stand zijn gekomen. Toch zijn er zeker gedeelten die ons in onze tijd kunnen inspireren.

We zagen in hoofdstuk 12 dat Jeremia een eenzaam gevecht moest aangaan met de mensen van zijn generatie. Jeremia zei: het land is bankroet en we zullen ervoor boeten, want we hebben God verlaten (26:4,5).

De valse profeten zeiden: God zal ons beschermen. We zullen niet worden aangevallen (5:12; 14:13). God zal het juk van de koning van Babel verbreken (28:2).

Micha trad als tijdgenoot van Jesaja op tussen 750 en 700 voor Christus. Hij beschrijft een praktijk, waar de huidige staat Israël eveneens bedreven in is:

21 Wee hun die kwaad in de zin hebben en op hun bed boze plannen smeden. Al in het ochtendgloren brengen ze die ten uitvoer, dat ligt in hun macht. **2** Willen ze een veld? Ze roven het! Willen ze een huis? Ze nemen het! Ze maken zich meester van huizen en hun bezitters, van mensen en hun eigendom. **3** Daarom – dit zegt de HEER: Over dit volk zal ik onheil brengen...

...

een les uit de geschiedenis

Wat twee wereldoorlogen ons geleerd hebben is dat wij mensen heel erg beïnvloedbaar zijn. Zonder te rade te gaan bij het eigen geweten heeft een groot deel van Europa zich in de Eerste Wereldoorlog overgegeven aan kortzichtig nationalisme. Voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog heeft zich maar een klein gedeelte van de kerk in Duitsland daadwerkelijk verzet tegen de plannen van Adolf Hitler.

Hoe is dat mogelijk?

Iemand heeft wel eens gezegd: oorlog is uit de hand gelopen groepsgedrag. Wij mensen blijken heel beïnvloedbaar te zijn.

Oorlogsmisdadigers die in Den Haag terecht staan, zijn geen monsters.

Ze hebben alleen na een militaire training gedaan wat iedereen vond dat

22 alleen wij komen in de hemel

Jezus zei: de tollenaars en de hoeren zijn u voor bij het binnengaan van het koninkrijk van God.

Mat 21:31

alleen als het christelijk is, is het goed

Op een studiedag vroeg ik aan een humanistische collega hoe de samenwerking was met zijn evangelische collega. Hij antwoordde: 'we zijn beleefd tegenover elkaar'. Na mijn verbaasde blik vervolgde hij: 'we zouden samen een schrijfactie doen voor Amnesty International. Hij wilde er niet aan meedoen, omdat er volgens hem christelijke alternatieven waren....'

Dit voorval illustreert vrij goed hoe veel serieuze christenen in elkaar zitten: alleen als het christelijk is, is het goed. Mijn vader stemde zijn hele leven confessioneel. Niet omdat hij het altijd eens was met de manier waarom men de christelijke principes in de praktijk bracht. Natuurlijk had hij soms kritiek. De doorslag gaf echter iets anders: het zijn geloofsgenoten en als iets uit een andere bron komt, wat voor reden heb je dan om dat wel te vertrouwen?

Deze levenshouding is niet ongewoon bij protestanten die wat strenger in de leer zijn. Het heeft ook een oorsprong: de Bijbel zelf. Jezus zegt: 'Ik ben de weg, de waarheid en het leven. Niemand komt tot de Vader dan door Mij' (Joh 14:6). Petrus zegt: 'er is maar één naam waardoor we behouden kunnen worden' (Hand 4:12) en Paulus zegt: 'we zijn lichtende sterren te midden van een verdorven en ontaarde generatie' (Fil 2:15). En Johannes zegt: 'heb de wereld en wat erin is niet lief, want alles wat in de wereld is – zelfzuchtige begeerte, afgunst en pronkzucht – komt niet uit de Vader voort, maar uit de wereld' (1 Joh 2:15,16). Het Nieuwe Testament vertelt ons dus, dat God bezig is een nieuw volk te vormen, dat zich gereinigd heeft van de zondes en smetten van de wereld om zich heen (1 Petr 2:9,10).

De levenshouding 'wij tegenover de rest van de wereld' is dus onder protestanten wijd verspreid. Abraham Kuyper duidde dit aan met het woord *antithese*.

Dat een exclusieve visie op geloof spanningen oproept bewijst het verhaal van Frank Schaeffer, zoon van Francis en Edith Schaeffer. Het echtpaar Schaeffer kwam uit de V.S. en voelde zich geroepen om een

christelijk werk op te bouwen in Europa. Het werd l'Abri (de schuilplaats) in Zwitserland. Uit de hele wereld kwamen er mensen om te luisteren naar Francis Schaeffer die zei dat we gehoor moeten geven aan de unieke boodschap van de Bijbel en dat we ons moeten verdiepen in de verschillende uitingen van onze moderne cultuur: muziek, schilderkunst, architectuur....

De Schaeffers waren principiële christenen. Ze geloofden dat deze wereld in de grond van de zaak zonder God een verloren wereld is. Maar ze wisten dat alleen een aantrekkelijk en geëngageerd christendom een brug kon slaan naar die wereld. En zo verschoven de accenten. Evangeliseren werd meer: luisteren naar de cultuur waar je deel van uit maakt. Gods boodschap brengen betekende vooral: je verdiepen in beeldende kunst, muziek en literatuur en daarmee bewijzen dat je geen achterlijk geloof hebt.

Hoogtepunten waren het als ontwikkelde mensen door gesprekken en studies hun leven aan de Heer gaven en de wereld de rug toekeerden. Frank: 'we waren outsiders, die er alles aan deden om voor insider te worden aangezien. Als we zo geaccepteerd werden door de insiders, konden we hen bekeren tot outsider'¹⁰⁰.

Wat gebeurt er als je een zwart-wit-schema in je hoofd hebt en voortdurend het besef heb dat je de wereld moet redden? Wel, de druk kan soms hoog zijn. Frank beschrijft de depressies van zijn vader en hoe hij soms alleen met zijn vader op stap ging. In restaurants bad vader niet meer voor het eten en zijn Bijbel had hij thuis gelaten. In deze vakanties bezochten ze samen musea. Zijn vader leerde hem kijken en schoonheid te ontdekken. Tijdens die uitstappen kon Francis Schaeffer in vervoering raken over beelden uit de Renaissance, maar in zijn geschriften zei hij dat in de kunst van de Renaissance de mens centraal stond en niet God. En dat kon natuurlijk niet goed zijn.

Ontroerend is wat Frank Schaeffer aan het eind van zijn boek over zijn moeder vertelt. Hij nam zijn hoogbejaarde moeder mee naar een hotel, waar de oude Jazz van haar jeugd op de piano werd gespeeld – de muziek, die zij na haar bekering had afgezworen. Hoewel zijn moeder slecht zicht had, danste ze op de melodieën. Frank mijmert over zijn moeder: misschien is dit de verhoring van zoveel gebeden; zijn moeder die in haar jeugd het dansen opgaf voor de Heer en na een lange omweg ontdekt dat ze mag zijn wie ze is, dat ze zich mag verheugen, dat ze mag dansen...

¹⁰⁰ Frank Schaeffer, *Crazy for God*, 52.

Zelf heeft Frank Schaeffer gekozen voor een christelijk geloof met zo weinig mogelijk dogma's. De druk in Amerika om ideologisch zuiver te zijn, de versimpeling van de bijbelse boodschap, de personencultussen in de Amerikaanse evangelische wereld – hij had er te veel van meegemaakt.

Wat als een logisch kloppende boodschap een aanwijzing is voor middelmatigheid en een gebrek aan intellectuele integriteit? Wat als de wereld complex is? Wat als flexibiliteit nodig is in leiderschap? Wat als een ideologie een surrogaat is voor gezond verstand? Wat als zuiverheid een teken is van bekrompenheid of zelfs domheid?¹⁰¹

De exclusieve levenshouding 'alleen bij ons is het goed', blijft dus niet overeind als we naar andersdenkenden luisteren, als wij van onze medemensen gaan houden wat voor levensbeschouwing ze ook hebben. Maar voor de echte protestanten onder de lezers: er zijn ook teksten in de Bijbel, waarin de vooronderstelling 'alleen wij komen in de hemel' hardhandig wordt aangepakt.

de omkering van de antithese

de doorbraak

exclusivisme

de tweede bekering

¹⁰¹ *Crazy for God*, 347

23 in het voetspoor van de oude kerk

Allen die het geloof hadden aanvaard, bleven bijeen en hadden alles gemeenschappelijk. Ze verkochten al hun bezittingen en verdeelden de opbrengst onder degenen die iets nodig hadden. Elke dag kwamen ze trouw en eensgezind samen in de tempel, braken het brood bij elkaar thuis en gebruikten hun maaltijden in een geest van eenvoud en vol vreugde. Ze loofden God en stonden in de gunst bij het hele volk. De Heer breidde hun aantal dagelijks uit met mensen die gered wilden worden.

Handelingen 2:44-47

Als wij in dit hoofdstuk aandacht schenken aan de geschiedenis van de oude kerk, dan heeft dat verschillende redenen.

Na een lange periode van dominantie zijn christenen in onze tijd in een minderheidspositie terecht gekomen. Het kan een gevoel van onwennigheid oproepen om niet meer serieus genomen te worden door de wereld om je heen. De overeenkomst met de oude kerk is, dat christenen toen ook in de minderheid waren. De geschiedenis van de oude kerk kan dus gelovigen helpen om een houding te bepalen in een cultuur die onverschillig of soms zelfs vijandig staat tegenover wat de kerk het meest dierbaar is. Als christenen in onze tijd zich bewust blijven van hun roeping en hun geloof, dan kunnen de beperkingen van het in de minderheid zijn een louterende uitwerking hebben.

De geschiedenis van de oude kerk kan dus een inspiratiebron zijn voor onze moderne tijd. De christenen van de eerste eeuwen waren *radicaal en onaangepast*. 20 Eeuwen later kijken we terug op een beladen geschiedenis. De kerk heeft geen onbezoedeld verleden. Christenen hebben zich gecompromitteerd door zich in te laten met kolonialisme en slavernij. Er hebben godsdienstoorlogen gewoed. In de Rooms-katholieke kerk is een hiërarchie ontstaan, die zich in bepaalde opzichten weinig aantrekt van de oorspronkelijke Bijbelse boodschap. Het celibaat, de plaats van Maria, het primaat van de paus, het staat allemaal ver af van de kerk van de eerste eeuwen. Maar ook de protestantse geschiedenis heeft zwarte bladzijden. Het meest opmerkelijk is de onderlinge verdeeldheid. We kunnen terugkijken op een repeterende breuk van scheuringen, met als gevolg een grote verscheidenheid aan denominaties, die elkaar niet altijd verdragen. De oude kerk had ook te maken met afsplitsingen – toch

stellen we achteraf vast dat die bewegingen het niet gehaald hebben ten opzichte van de kerk die vasthield aan de het getuigenis van de apostelen. Studie van de oude kerk kan ons dus helpen om de oorspronkelijke boodschap van het christelijk geloof te herontdekken. De radicaliteit van de eerste christenen kan ons inspireren om de lasten van het verleden af te werpen en opnieuw te luisteren naar de boodschap van de apostelen. Er is veel in de kerk van de eerste eeuwen dat een herinnering oproept aan de apostolische tijd. We kunnen de geschiedenis van de oude kerk zien als een commentaar op het Nieuwe Testament, dat overigens door diezelfde kerk is samengesteld. De eerste eeuwen van de kerk illustreren hoe de boodschap van de apostelen bedoeld is. De studie van de geschiedenis van de oude kerk heeft dus *een kritische functie*, in de zin dat duidelijker wordt wat de sterke en zwakke punten zijn van christelijke gemeenschappen in onze tijd, en *een mobiliserende functie*¹⁰²: kennis van de kerk in de eerste eeuwen kan gelovigen helpen de vanzelfsprekendheden van de eigen kerkelijke cultuur los te laten en opnieuw de radicale boodschap van het Nieuwe Testament ter harte te nemen.

Een ander belangrijk punt is het verzet van de oude kerk tegen de beweging van de gnostiek. Velen voel zich in onze tijd geïnspireerd door de esoterische bewegingen die de kerk heeft bestreden. Het is niet zonder belang om uit te leggen waarom.

Ook is de oude kerk een voorbeeld in de zin dat men op termijn in staat is geweest de eenheid van de christelijke gemeenschap te bewaren.

In het boek *Handelingen* beschrijft Lukas hoe de kerk zich ontwikkeld heeft vanaf het allereerste begin, toen Jezus opsteeg naar de hemel, totdat Paulus onder begeleiding Rome binnentrok om daar voorgeleid te worden bij zijn proces.

Voor hen die willen kennis maken met het christelijk geloof is het boek *Handelingen* een heel goede introductie. *Handelingen* is een inspirerend boek omdat de schrijver Lukas op een heel toegankelijke manier weergeeft hoe God de kerk gezegend heeft. In Hand 3 en 4 leidt de genezing van een verlamde man tot een scherpe controverse. Hand 6 en 7 vertelt hoe Stefanus werd aangevallen en uiteindelijk door een fanatieke menigte werd omgebracht. Vlak voor zijn sterven kreeg hij een ervaring van de hemel. Zijn laatste woorden waren: 'Heer, reken hun deze zonde niet aan!' In Hand 8 wordt het verhaal verteld van Filippus, bij wie velen tot geloof kwamen, vanwege de wonderen die door zijn hand plaats

¹⁰² Een uitdrukking van PierreTrouillez, *Van Petrus tot Constantijn*, 11.

vonden. Door Gods leiding komt Filippus in aanraking met een pelgrim uit Ethiopië, die in zijn reiswagen de profeet Jesaja aan het lezen was. Filippus legt uit dat deze woorden vervuld zijn toen Jezus aan het kruis stierf. Handelingen 10 vertelt het verhaal van Cornelius, die door een droom de opdracht krijgt om Petrus te ontmoeten. In Handelingen 13 beginnen de zendingsreizen van Paulus. Zonder omhaal van woorden vertelt Lukas hoe de kerk gegroeid is en hoe Paulus in de Romeinse wereld kerken oprichtte. In Handelingen 15 lezen we over de eerste synode in de christelijke wereld, waarin een belangrijke controverse op de agenda stond: de vraag of je als christen verplicht bent te houden aan de wetten van het O.T. De beslissing die genomen werd, was dat christenen uit de heidenen hier niet toe verplicht zijn.

Tijdens zijn tweede zendingsreis werd Paulus met Silas gevangengezet. Hoewel ze vastgezet waren in een blok, begonnen ze liederen te zingen terwijl de andere gevangenen luisterden. Door een aardbeving gingen die nacht de deuren van de gevangenis open en konden de gevangenen zo ontsnappen. De bewaker staat op het punt zelfmoord te plegen, als Paulus en Silas hem tegenhouden en met hem spreken over het geloof in Jezus. Dezelfde nacht laat deze man zich dopen.

Dit is zo maar een greep uit het kleurrijke boek Handelingen.

de Apostolische vaders

De periode die direct volgt op de tijd van het Nieuwe Testament noemen we de periode van de Apostolische vaders.

Er is veel verwantschap tussen deze periode en de apostolische tijd. Vele geschriften van die tijd hebben de vorm van een brief. Inhoudelijk zijn de verschillen met de brieven van het Nieuwe Testament niet groot. In de brieven van de Ignatius, Clemens en Polycarpus gaat het om de beleving van het christelijk geloof en om de praktijk van het christen-zijn.

Moeilijke dogmatische verhandelingen en speculatieve beschouwingen zul je er niet in vinden. Ignatius schrijft in het begin van de tweede eeuw bijvoorbeeld over het martelaarschap dat hem te wachten stond. Hij verlangde ernaar, maar tegelijkertijd wist hij dat hij zichzelf in toom moest houden:

Ik ben vol gedachten over God, maar ik matig mijzelf, opdat ik niet door mijn trots ten onder ga. Integendeel: ik moet bang zijn om te luisteren naar de mensen die mij ophemelen.... Ik wil graag lijden, maar ik weet niet of ik het waard ben. Mijn al te vurig verlangen mag niet voor ieder zichtbaar zijn. Ik

slot

24 openbaring en verborgenheid

*Hun ogen werden geopend
en zij herkenden Hem
en Hij verdween uit hun midden
Luk 24:31*

Als men mij zou vragen om met één tekst uit te leggen hoe ik geloof, dan zou ik bovenstaande tekst kiezen. De tekst staat in het verhaal van de Emmaüsgangers. Nadat Jezus gekruisigd is, is de verslagenheid groot. Daarna is er verwarring. Waar is het lichaam van Jezus gebleven? En waren het echt engelen die zeiden dat Jezus was opgewekt?

Aangeslagen en tegelijk opgewonden gaan twee leerlingen van Jezus op weg naar Emmaüs ongeveer 14 kilometer verderop. En terwijl ze half overstuur proberen de gebeurtenissen op een rijtje te zetten, loopt Jezus met hen mee. Maar ze herkennen hem niet. Jezus vraagt: ‘waar spreken jullie met elkaar over?’ Somber gestemd stoppen ze en vragen hem: ‘hoe kan het zijn dat u dat niet weet! Weet u niet wat er met Jezus uit Nazaret is gebeurd? Hij was een machtige profeet in zijn spreken en in zijn wonderen. Maar de leiders van ons volk hebben hem omgebracht. Wij hoopten dat hij de verlosser zou worden van ons land, maar het is nu al drie dagen geleden’.

Toen begonnen de leerlingen te vertellen over vrouwen die engelen bij zijn graf hadden gezien. Wat betekent dit nu weer?

Daarna neemt Jezus het woord en begint de Bijbel uit te leggen op een manier zoals de leerlingen dat nog nooit hadden gehoord. Jezus heeft het over de profetie in Jesaja dat de Christus eerst moest lijden en pas daarna zijn glorie kon binnen te gaan.

De leerlingen komen aan in Emmaüs en Jezus doet alsof hij verder wil reizen. Geloof dwingt niet.

‘Nee, blijf nog een tijd bij ons. U kunt bij ons logeren’.

Toen gingen ze aan tafel. Jezus spreekt het gebed uit en breekt daarna het brood en geeft het door.

Opdat moment worden de ogen van de leerlingen geopend.

Het is Jezus! Het is Jezus!

En dan als Jezus herkend wordt, is hij weg.

Dit is geloof.

Openbaring en verborgenheid.

God die er is, en er daarna niet meer is.
God die je begrijpt en die je daarna juist niet meer begrijpt.

Waarom is Jezus niet even wat langer gebleven?
Dan hadden ze hem nog vragen kunnen stellen.
Waarom heeft Jezus ons niet een testament nagelaten, een laatste wilsbeschikking? Dat had ons toch heel wat ellende bespaard: strijd over de doop, strijd over het avondmaal, strijd over tucht....

Geen antwoord.
Hier moeten we het mee doen.

Extase!
Hij is het!
Wij hebben het met onze eigen ogen gezien!
En dan: met beide voeten op de harde grond gezet.
Ga op weg!
Maar, we hebben geen plattegrond, zelfs geen routekaart!
Als je maar weet welke richting je uit moet.
Innerlijke zekerheid.
Maar geen sluitende dogmatiek.
Geen vragen met vooraf geformuleerde antwoorden.

Zes grote boekenkasten in mijn studeerkamer.
Maar wat weet ik nu eigenlijk echt?
Een hoogleraar in de dogmatiek zei bij zijn afscheid:
Dat heb ik eindeloos gedacht,
dat ik uiteindelijk niet zo veel weet.
De rechtvaardiging door het geloof betekent
dat dat er niet toe doet.¹⁰³

Het gaat niet om vragen en antwoorden.
We hoeven niet te weten hoe het zit.
Het gaat erom dat onze ogen geopend zijn.

alles is fragment

In de novelle *Drie rode rozen* schrijft de joodse auteur Abel Herzberg over Salomon Zeitscheck, een keurige man, die als gevolg van

¹⁰³ J.T. Bakker, Centraal Weekblad, voorjaar 1990

traumatische ervaringen in de oorlog, een introverte man is geworden die in zichzelf praat, of precieser uitgedrukt, zijn dromerige deel Salomon laat praten met zijn nuchtere deel Zeitscheck.

Na de oorlog moet hij verder zonder zijn vrouw en zijn kinderen en zoekt hij troost in zijn boeken. Zo komt hij ertoe een brief te schrijven aan de Bijbelse figuur Job. Hij spreekt zijn teleurstelling over Job uit: ‘dat je gezwicht bent en je proces niet hebt doorgezet. Ik kan je duldzaamheid niet verdragen’¹⁰⁴. Zeitscheck besluit God alsnog ter verantwoording te roepen in een proces. De bedoeling is dat Clara, zijn nicht in Israël, het proces organiseert. Er zijn echter bezwaren in haar leefgemeenschap. Zo was er bijvoorbeeld een marxist die Zeitscheck een reactionair vond. Anderen vonden de zaak van Job verjaard. Weer anderen zeggen dat Job een aantal rampen had kunnen voorkomen.

Dan schrijft Zeitscheck zijn derde brief aan Job. Hij is teleurgesteld dat het proces niet gelukt is. Hij wil echter nog wel een gedachte aan Job doorgeven. Het is een gedicht dat hij jaren terug gemaakt heeft, maar hij kan alleen nog maar een gedeelte ervan herinneren.:

*Van drie zangen de eerste
En van de eerste een fragment
Vraag niet waar het geheel is,
aanvang en end*

Want alles is fragment

*Al door het zeggen van het woord
deelt men, scheidt men en schendt
het alomvattende, dat men niet kent
Dat ik aanwezig weet of alleen maar vermoed,
Dat ik niet uitspreken kan en toch uitspreken moet,
Dat mij beheerst en mij te luisteren gebiedt.
Maar als ik zoek en luister, dan vind ik het niet*

een troost blijft

*er is in ieder woord een woord,
dat tot het onuitspreekbare behoort
er is in ieder deel een deel*

¹⁰⁴ *Drie rode rozen*, Querido Amsterdam 1976², 59,60

*van het ondeelbare geheel
gelijk in elke kus, hoe kort
het hele leven meegegeven wordt.*¹⁰⁵

De conclusie luidt: wij mensen zijn niet in staat een beeld van God te vormen. We willen het grote geheel zien, maar er zijn alleen maar fragmenten. De troost is: ‘er is geen moment zonder eeuwigheid, geen sterfelijk wezen, waarin niet de onsterfelijke schepping is geopenbaard’.¹⁰⁶

het vierde land

In het originele boek *Het vierde land* heeft Henk van der Ent zijn positie als agnosticus uitgelegd. Hij zegt: ‘iedere zin met God als onderwerp is een slag in de lucht’. De agnosticus ‘beteugelt de menselijke hartstocht voor zekerheden’. Een agnosticus blijft ‘cirkelen rond het geheim’, maar een agnost (= atheïst jv) ontkent het mysterie. De postmoderne mens gelooft dat de mens geen persoonlijke kern bezit, voor Van der Ent ‘wordt de mens geroepen, hij heeft een naam en mag antwoord geven’.¹⁰⁷ Leidraad voor het boek van Van der Ent is het gedicht van Martinus Nijhoff, Het derde land:

*Zingend en zonder herinnering
Ging ik uit het eerste land vandaan,
Zingend en zonder herinnering*

*Ben ik het tweede land ingegaan,
O God, ik wist niet waarheen ik ging
Toen ik dit land ben ingegaan*

*O God, ik wist niet waarheen ik ging
Maar laat mij uit dit land vandaan,
O laat mij zonder herinnering*

En Zingend het derde land ingaan.

Wat is het eerste, tweede en derde land?

De dichter vult dit niet in en je kunt het verschillend interpreteren. Er bestaat niet één interpretatie die juist is. Van der Ent geeft zijn eigen

¹⁰⁵ *Drie rode rozen*, 110

¹⁰⁶ *Drie rode rozen*, 111

¹⁰⁷ Henk van der Ent, *Het vierde land*, 7-9

invulling en voegt een vierde land toe: het land, ‘waar we weer met beide voeten op de grond staan en handhaven wat we zojuist hebben verworpen.’¹⁰⁸

Het eerste land is de wereld van het ervaren en waarnemen.

Van der Ent (VdE) beschrijft een aantal emotionele ervaringen uit zijn jeugd, ervaringen van geborgenheid en ervaringen van beproeving: liederen zingen over Jezus als ‘trouwe kindervriend’, diefstal in de Hongerwinter, ontsnappen aan de dood, voorgelezen worden, een pak slaag, naar voren lopen bij Billy Graham, indrukwekkende leerkrachten, een overweldigende ervaring in de natuur.

VdE concludeert: wij worden allemaal gevormd door ons verleden. Maar de ervaringen uit onze jonge jaren blijken achteraf niet helemaal te kloppen. Als kleuter geeft hij bloeiende lentetakken aan zijn juf - voor hem toen een ervaring van ultiem geluk: de bloemen van zijn moeder bij de juf op het bureau! Later hoort hij dat die bloemen een goedmakertje waren in een geschil.

Als kind kun je een diep gevoel van vertrouwen hebben, maar als wij ons geborgen voelen wil dat niet zeggen dat we geborgen zijn.

We kunnen een gevoel van harmonie hebben, van opgenomen zijn in een groter geheel, maar blijft dat gevoel overeind als wij het verstand zijn werk laten doen?

Dat is de overgang naar het tweede land.

In het tweede land zijn er bollenvelden met twee kleuren: blauw en rood. Blauw staat voor het rationele en wetenschappelijke denken, rood voor de analyse van onze emoties. VdE heeft niet zo veel vertrouwen in het rationele discours. Wij mensen zijn beperkt en sterfelijk (Heidegger). We krijgen geen betrouwbare informatie over de Eeuwige. In het post-modernisme wordt het faillissement uitgesproken over dit traject. De mens is gespleten. Er bestaat geen waarheid en het leven heeft geen betekenis.

Daarbij komt dat de filosofen soms bevangen zijn door drogredenen. Op grond van een logische redenering geloofde Zeno niet dat de schildpad door de hardloper kon worden ingehaald. Dat is het denken vanuit ‘de blauwe villa’. Het *alledaagse denken* van de mensen op straat laat zich niet zo in de luren leggen.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Henk van der Ent, *Het vierde land*, 15

¹⁰⁹ Henk van der Ent, *Het vierde land*, 55

Het rode bollenveld dan, waarin onze emoties worden blootgelegd. Ook hier blijkt het tweede land een land van doorgang. Onze gevoelens zijn echt, maar onze vooroordelen verkleuren onze ervaringen. Religieuze ervaringen verwijzen niet naar een werkelijkheid buiten onszelf.¹¹⁰

Hoe moeten we leven als we niet blijvend kunnen vertoeven in het eerste en tweede land? Voor velen heeft *kunst* de plaats van religie ingenomen. Dit is het derde land.

Inderdaad geeft kunst het ongehoorde en het onzegbare een stem, maar in de grond van de zaak kan kunst geen houvast bieden. Het is een vluchtweg, een verdovend middel, een illusie...¹¹¹

En zo blijken de meest gangbare belevingssporen - geloven in het denken, geloven in het ervaren en geloven in de kunst – doodlopende wegen te zijn. Het denken, het ervaren en de verbeelding leiden niet naar God.

De werkelijkheid is verscheurd en geeft geen zicht op een groter geheel: als een noot in een muziekstuk, een woord in een roman, een golf in de oceaan ben ik heel belangrijk, maar de symfonie zal ik nooit beluisteren, het boek niet lezen, de oceaan niet overzien.¹¹²

Met een prachtige paradox beschrijft VdE het hopeloze zoeken naar houvast:

ik voel me een schaatser die onder het ijs terecht is gekomen. Met het houvast dat zich als een wak voordoet, ben ik tevreden.¹¹³

Als hij in die tevredenheid de gebrokenheid van het bestaan heeft aanvaard, dan is hij beland in het vierde land. In het vierde land is er geen houvast meer in God of het transcendente. Er bestaat alleen nog maar de overgave aan *de alledaagse werkelijkheid*, ‘de wereld van de keuken, de supermarkt, het werk, de straat, de binnenstad, de uiterwaarden’... Het is het land waar je ja zegt tegen de werkelijkheid, het leven en de dood en je je wonderlijk goed voelt, omdat je weet dat je mag zeggen: *Hier ben ik*.¹¹⁴

verborgenheid bij Paulus

Ruim twee honderd jaar wetenschapsgeschiedenis hebben een afstand geschapen tussen ons en Gods openbaring.

¹¹⁰ Henk van der Ent, *Het vierde land*, 66

¹¹¹ id, 77,9

¹¹² id, 32

¹¹³ id, 51

¹¹⁴ id, 101,102

Toch zijn er wel aanknopingspunten. We staan met onze onwetendheid en verlegenheid niet alleen.

Het is opmerkelijk dat Paulus, die de hele toenmalige wereld is af gereisd om zijn boodschap te brengen, op een paar plaatsen wel degelijk besef blijkt te hebben van verborgenheden in het geloof. Een fundamentalist kun je Paulus dus niet noemen!

In het bekende hoofdstuk over de liefde zegt Paulus:

1 Kor 13 De liefde zal nooit vergaan. Profetieën zullen verdwijnen, klanktaal zal verstommen, kennis verloren gaan – **9** want ons kennen schiet tekort en ons profeteren is beperkt. **10** Wanneer het volmaakte komt zal wat beperkt is verdwijnen. **11** Toen ik nog een kind was sprak ik als een kind, dacht ik als een kind, redeneerde ik als een kind. Nu ik volwassen ben heb ik al het kinderlijke achter me gelaten. **12** Nu kijken we nog in een wazige spiegel, maar straks staan we oog in oog. Nu is mijn kennen nog beperkt, maar straks zal ik volledig kennen, zoals ik zelf gekend ben.

Dit is een opmerkelijke tekst.

Paulus spreekt hier over de onvolmaaktheid van het geloof, de beperktheid van wat we kunnen begrijpen, het te kortschieten van onze kennis en over geheimen die we niet kunnen doorgronden (13:2). En in verband hiermee spreekt Paulus over christenen die nog kind zijn in het geloof en over wat het betekent om volwassen te worden in het geloof. Het kinderlijke geloof heeft hier niet de positieve betekenis, zoals elders in de evangeliën (Marc 10:15). Nee, het kinderlijke geloof heeft hier de betekenis van onrijpheid, onvolgroeid zijn. We gaan hier niet in op de eigenlijke context van deze passage (de waarde van charismata, vgl. 14:20!), maar plaatsen hem in een breder verband, het gegeven namelijk, dat sommige gelovigen denken dat ze er al zijn, dat Gods woord op alle belangrijke vragen een duidelijk antwoord geeft, kortom gelovigen die geestelijk nog in de puberteit zitten. Een puber is iemand die alles beter weet dan zijn ouders en een vrij gesloten kijk op de wereld heeft. Hij is er van overtuigd, dat met wat hij in zijn hoofd heeft, de wereld verklaard wordt en op het juiste spoor wordt gezet.

Je kunt zeggen: fundamentalisme is een vorm van *puberteitsdenken*. Het fundamentalisme heeft onvoldoende oog voor de historische context waarin bepaalde Bijbelgedeelten zijn ontstaan. Voor een fundamentalist is de Bijbel vooral een verzameling bewijsplaatsen. Men heeft een heel stelsel gecreëerd, dat logisch samenhangt. Alle vragen die je kunt bedenken worden erin beantwoord.

Maar kunnen we op grond van de Bijbel op alle vragen een antwoord geven? Als iemand van puber volwassen wordt, heeft hij niet een streep gezet door alles wat in zijn jonge jaren kostbaar was. Zijn volwassenheid

bestaat erin dat hij alles meer in proportie ziet. *De overgang van puberteit naar volwassenheid wordt bepaald door de erkenning van onvolmaaktheid en beperktheid.* Snelle duidingen en haastige conclusies maken plaats voor het besef het soms niet te weten en sommige dingen niet te begrijpen. Een volwassen geloof verbindt dus het geloof in Gods openbaring met de erkenning van verborgenheid.

Bij Paulus staat Gods openbaring centraal. Dat is het begin en het einde. Zijn oudste brief begint hij vrij vertaald met: ik ben een apostel niet door menselijke ingevingen, maar door Gods openbaring, door Jezus Christus (Gal 1:1). Er wordt van alles beweerd in de religieuze wereld, maar Paulus zegt: heb ik niet Jezus onze Heer gezien? (1 Kor 9:1). Paulus had dus redenen voor zijn boodschap. Het is vanuit deze achtergrond dat Paulus heel onverwacht spreekt over de dwaasheid van het evangelie:

1 Kor 1 ²² De Joden vragen om wonderen en de Grieken zoeken wijsheid, ²³ maar wij verkondigen een gekruisigde Christus, voor Joden aanstootgevend en voor heidenen dwaas. ²⁴ Maar voor wie geroepen zijn, zowel Joden als Grieken, is Christus Gods kracht en wijsheid, ²⁵ want het dwaze van God is wijzer dan mensen, en het zwakke van God is sterker dan mensen.

1 Kor 3 ¹⁸ Laat niemand zichzelf bedriegen. Wanneer iemand van u denkt dat hij in deze wereld wijs is, moet hij eerst dwaas worden; pas dan kan hij wijs worden.

Paulus verkondigt zijn geloof hier als iets dat fundamenteel onbegrijpelijk is. Dit is voor hem niet een toegeving, een capitulatie naar een wereld die vijandig staat tegenover het nieuwe christelijke geloof, maar een omschrijving van de essentie van wat het christelijk geloof is. Centrale voorstellingen in het christelijk geloof gaan in tegen ons gevoel en verstand.

Met de erkenning van onvolkomenheid en verborgenheid, slaat Paulus een brug naar onze moderne wereld.

de Bijbel versus esoterie

Er is een merkwaardige tegenstrijdigheid in onze moderne westerse cultuur. Terwijl enerzijds wetenschappen steeds meer verklaringen vinden voor fenomenen in onze wereld zien wij anderzijds dat moderne mensen vatbaar zijn nieuwe vormen van irrationaliteit: geloof in complottheorieën, bigfoot, aliens en deMayakalender, die het einde van de wereld voorspelt (voorspelde!).

In veel boekwinkels zijn er inmiddels meer boekenplanken gevuld met esoterische boeken, dan met theologische boeken. Dit kan hier niet onbesproken blijven.

Binnen de kringen van nieuwe vormen van spiritualiteit¹¹⁵ bestaat een grote verscheidenheid aan rituelen en praktijken. Er zijn velen die voor een bepaald bedrag je huis willen reinigen van 'negatieve energie, entiteiten, een beklemmende sfeer van de vorige bewoners, aardstraling', enz. Er zijn raadgevers die zwakke energiepunten in je lichaam kunnen opsporen. Een ander weet uit te leggen hoe de maan invloed heeft op ons leven. Mediums kunnen contact leggen met overleden geliefden. Er worden zelfs aanwijzingen gegeven hoe je contact kunt krijgen met je overleden huisdier. Door *regressietherapie* kun je geestelijk terugkeren naar een vorig leven. Een *familieopstelling* roept de tegenwoordigheid van overledenen op en helpt om onverwerkte problemen uit het verleden op te lossen.

Verder zijn er talrijke traditionelere vormen van alternatief geloof: astrologie, Tarot, pendelen, handlijnkunde, enz.

De boodschap die vaak verbonden wordt met al deze verschillende vormen van geloof in het paranormale is dat we onze intuïtie moeten ontwikkelen, dat je moet luisteren naar je lichaam, dat je tijd moet nemen voor jezelf, dat je moet loslaten, dat ons bewustzijn onderdeel is van een groter bewustzijn, dat tijd een illusie is, dat alles met elkaar verbonden is, dat het ik niet bestaat, enz.

Het is waarschijnlijk niet nodig om de beschrijving die ik hier geef verder uit te breiden. Er zijn christenen die in sommige praktijken bovengenoemd een vorm van afgoderij zien. Dat laten we hier rusten. Als we bij het onderwerp van dit hoofdstuk blijven kunnen we zeggen: in de nieuwe spiritualiteit bestaat alleen maar openbaring en geen verborgenheid.

In de tweede en de derde eeuw is het voor de kerk een grote verleiding geweest om op dezelfde manier als in de esoterie over te gaan op speculatie over het ontstaan van de hemel en de aarde, de oorsprong van ongeluk en tragedie in de wereld, de reis van de ziel naar de hemel, enz. In dezelfde periode is de kerk bezig geweest met het formuleren van een geloofsbelydenis en het vaststellen van de gezaghebbende boeken van het Nieuwe Testament.

Wat opvalt aan de Bijbel als geheel is de soberheid. De Bijbel verkondigt Gods daden en roept op om te geloven en gehoorzaam te zijn aan God. Er wordt niet gesproken over wat we niet kunnen weten.

Er zijn zaken geopenbaard.

¹¹⁵ Het onderstaande is het resultaat van wat bladeren in een jaargang van het blad Happinez.

Maar er zijn ook verborgenheden.

De Bijbel zegt:

De verborgen dingen zijn voor de Heer,
maar de geopenbaarde voor ons en onze kinderen.

Deutr 29:29

25 weten, niet weten, geloven

*Onophoudelijk zullen wij de dingen onderzoeken,
om dan aan het einde van onze navorsingen
terug te keren naar de plek waar we begonnen zijn
en we zullen die plek voor het eerst kennen.*

T.S. Eliot in Four Quartets

weten

Vroeger wisten ze bijna niets.

Eeuwenlang was het een belangrijk filosofisch werk: de Timeaus van Plato. Plato geeft daarin antwoord op de grote vragen. Hoe heeft God de wereld geschapen? Hoe werkt het menselijk lichaam, enz. Tegenwoordig is het vooral vermakelijk om zijn speculatieve beschouwingen te lezen. Hij gaat uit van de elementen vuur, lucht, water en aarde. Ziekte is de verstoring van het evenwicht tussen deze elementen, enz. Wat zat Plato er naast!

In *De Historiën* stelt Herodotes de eenvoudige vraag: waar komt al dat water van de Nijl vandaan? Met een beetje basiskennis aardrijkskunde is die vraag voor ons een fluitje van een cent. Maar wat gaat die Herodotes met zijn argumenten de mist in! Hij begrijpt er niets van!¹¹⁶

In een aantal voorgaande hoofdstukken (m.n. 1, 4 en 6) is naar voren gekomen hoe in ruim 200 jaar onze kennis van de wereld waarin wij leven enorm is toegenomen.

Wij *weten* tegenwoordig bijzonder veel.

We weten wat voor dramatische gebeurtenissen onze aarde heeft doorgemaakt: ijstijden, vulkaanuitbarstingen, meteorietinslagen, enz.

We kunnen bij benadering zeggen hoe oud en hoe groot de kosmos is waar wij in leven.

We kunnen ons een beeld vormen van de mensachtigen die vroeger op aarde geleefd hebben.

We weten wat het natuurkundige verband is tussen magnetisme, elektriciteit en licht.

We kunnen de chemische eigenschappen van de elementen verklaren vanuit de kwantummechanica.

We hebben radioactiviteit ontdekt.

¹¹⁶ boek II, 19-27

Door het logisch doordenken van de absolute lichtsnelheid, kwam Einstein tot zijn relativiteitstheorie, waarin onder invloed van snelheid de tijd kan vertragen, de massa kan vergroten en de afstanden kleiner kunnen worden. De relativiteitstheorie is op vele manieren bevestigd. Wat betreft onze gezondheid zijn wij inmiddels vertrouwd met de mogelijkheden van inenting, antibiotica, chemotherapie, e.d. In de zomer kan de komende griep van de winter voorspeld worden. Enzovoorts, enzovoorts.

Vroeger wisten ze bijna niets, tegenwoordig weten we bijna alles.

niet weten

En hoe zit het met onze Godskennis?

Is onze kennis van de eeuwige dingen toegenomen?

Op het eerste gezicht toch niet echt.

Velen komen niet verder dan te zeggen dat ze geloven dat er *Iets* is.

Anderen noemen zichzelf *atheïst* of *agnost*. Het *niet-weten* is in opkomst.

Een merkwaardige paradox.

Onze kennis is zo uitgebreid en verandert zo snel dat uitgevers er niet meer aan beginnen om encyclopedieën te maken. Maar over de echt belangrijke vragen is er grote verlegenheid.

Kun je nog zeggen dat opa in de hemel is?

Is het nog aanvaardbaar om te spreken over een schepping?

Is het niet een primitieve gedachte om te beweren dat God zich met deze wereld bemoeit?

En zo is door een langzaam erosieproces onze geest in een woestijnlandschap terecht gekomen en voelen velen zich teruggeworpen op zichzelf. Onder een zwijgende hemel zijn zij zelf de zingevers van hun bestaan geworden. Plotseling moeten ze zelf uitmaken wat goed en slecht is. Er bestaat voor hen niet meer zoiets als Gods wil en er is geen hemelse Vader als laatste schuilplaats in de strijd om het bestaan.

Soms kan twijfel extreme vormen aannemen.

Hoe kun je bewijzen dat de wereld om je heen geen illusie is, en dat jij de enige bent die bestaat. De schrijver Maarten Biesheuvel werd bijna gek van de gedachte¹¹⁷.

De sceptica Susan Blackmore uit Engeland gaat nog een stapje verder:

¹¹⁷ <http://tinyurl.com/mdk7yy6>

Het is moeilijk het gevoel van een innerlijk bewust zelf op te geven. Het heeft er alle schijn van dat ik nog steeds besta, maar hoewel ik het niet kan bewijzen, geloof ik niet dat het waar is.¹¹⁸

De schrijver Harry Mulisch zocht eind jaren 40 religieuze inspiratie bij de groep rond de esoterische Willem Exel. In *Voer voor Psychologen* beschrijft Mulisch zijn eigen ontwikkeling. Hij schreef stapels papier vol inzichten, aantekeningen en visioenen. Hij had het gevoel dat hij alles wist en alles doorgrondde. Maar toen kwamen de ‘dijkdoorbraken’. In zijn debuutroman *Archibald Strohalm* beschrijft Mulisch hoe hij bijna waanzinnig wordt in zijn poging ‘de wereldformule’, ‘het systeem’ te begrijpen. Door de hoofdpersoon af te schilderen als een stumper, rekent Mulisch af met zijn godsdienstwaan. Met het ‘wegvallen van de vaste punten, het vlot raken van omlijningen’ wordt zijn levenshouding voortaan bepaald door ‘de vertrouwde overgave, waarmee men zich in het stromende begeeft’.

Vroeger lag mijn leven lang tot aan mijn dood uitgestippeld voor mij: zeven romans zouden grote schoonmaak houden, zeven filosofische werken zouden mijn bestaan bekronen. Nu weet ik niets meer.... Alles is weer donker en hoopvol, zoals toen ik vier jaar was....

Ik werk. En ik merk niet dat ik daardoor meer van het leven ga begrijpen, wijzer of verstandiger word... Nee, ik stoot steeds meer af, begrijp steeds minder, word steeds minder.¹¹⁹

Als schrijver zoekt hij niet meer naar de verklaring, naar een systeem. Wat overblijft is ‘het raadsel te vergroten’¹²⁰.

Het is wel enigszins teleurstellend dat Mulisch zichzelf een atheïst noemde. Is dit een vorm van conformisme? De kwalificatie past namelijk zo weinig in zijn oeuvre met de religieuze thema’s en de steeds terugkerende beschrijving van een mysterieuze samenhang in ons bestaan.

In ieder geval: gelovigen kunnen zich herkennen in de geloofscrisis die Mulisch had in het begin van zijn schrijverschap.

The more I know, the less I understand, zei Elie Wiesel in 1986 bij de aanvaarding van de Nobelprijs. Hij vertolkte daarbij het gevoel dat velen

¹¹⁸ John Brockman red., *Ik geloof dat..., maar heb geen bewijs*, Spectrum Utrecht 2007², 61

¹¹⁹ *Voer voor psychologen*, De Bezige Bij Amsterdam, 1978¹⁵, 38,39

¹²⁰ *Voer voor psychologen*, 87.

hebben in onze westerse samenleving: de indruk dat onze kennis en ons wereldbeeld een eenvoudig geloof onder druk zet.

Karl Barth is ongetwijfeld de belangrijkste protestantse theoloog van de vorige eeuw. In de verwarring van na de Eerste Wereldoorlog, riep hij op te onderzoeken wat er mis was gegaan en onbevangen de Bijbel te onderzoeken. Barth las de Bijbel niet als een boek dat ons sterkt in ons religieuze gelijk, maar juist als een kritische instantie tegenover ons. In zijn beste jaren waren er 1000 mensen aanwezig tijdens zijn colleges. Maar de dingen kunnen aan je vreten.

Ondanks de vele boeken die hij geschreven had, stelde hij aan het einde van zijn leven:

Wie wil werken in de theologie, kan nooit zijn rug rechten nadat de vragen zijn opgelost, kan nooit van bereikte resultaten spreken..., maar kan alleen maar iedere dag, ja ieder uur opnieuw bij het begin beginnen.¹²¹

gelooven als weten

In het N.T. lijkt de apostel Johannes uit een andere wereld te komen. Hij heeft een heel eenvoudig taalgebruik. Opmerkelijk is dat hij **gelooven** omschrijft als **weten**.

‘Wij weten dat God rechtvaardig is’ (2:29);

‘Wij weten dat we aan Hem gelijk zullen zijn als Hij geopenbaard is.’ (3:2)

‘Wij weten dat Hij geopenbaard is om de zonden weg te nemen (3:5);

‘Wij weten dat wij overgegaan zijn uit de dood in het leven (3:14);

‘Wij weten dat God onze gebeden verhoort’ (5:15).

Wat een afstand met de wereld waarin wij leven.

Wij spreken over het probleem van Gods rechtvaardigheid (*de theodiceevraag*). Er zijn niet zo veel gelovigen meer die uitzien naar de Wederkomst van Christus. Velen vinden het moeilijk om te bidden. En wat betreft het wegnemen van de zonden –bij ons is, zoals de titel van een boek aan geeft, ‘de Verzoening in de theologische discussie’.

We kunnen alleen maar dichter bij Johannes komen als we begrijpen waar zijn zekerheden vandaan komen.

Johannes heeft er bovenop gezeten: Jezus’ wonderen, zijn lijden en zijn Opstanding. Hij heeft het gehoord, met eigen ogen gezien en met de

¹²¹ Eberhard Busch, *Karl Barths Lebenslauf*, Chr. Keiser Verlag 1975, 472.

handen aangeraakt (1 Joh 1:1-4). Geloof is voor Johannes een realiteit, omdat het verbonden is met zijn eigen ervaring. Voor hem is het zeker. De enige manier, waarop we in de buurt kunnen komen van Johannes, is door zijn getuigenis en zijn boodschap door te laten dringen tot de kern van ons bestaan.

na ruim veertig jaar

Ruim 40 jaar geleden zette ik als 17-jarige mijn eerste stappen in de grote wereld: sociologie studeren in Amsterdam. Voor het eerst ontmoette ik in mijn leven marxisten, mensen met een vrije moraal en aanhangers van obscure religieuze bewegingen.

Zo ontmoette ik ook een paar medestudenten, die aangesloten waren bij een evangelische studentenbeweging.

Of ik zeker was dat ik een kind van God was.

Of ik wist dat ik naar de hemel ging.

Eenvoudige vragen.

Het resultaat van deze ontmoeting was dat ik de evangeliën ben gaan lezen. En ik ben begonnen te bidden. Ik besef dat dit niet een waterdichte rationele verantwoording is. Maar ondanks mijn protestantse opvoeding had ik het gevoel dat er een wereld voor mij open ging.

In de 40 jaar erna zijn er vele ervaringen geweest die mij door elkaar geschud hebben. Ik heb nu meer vragen en niet altijd vastomlijnde antwoorden.

Maar het blijft een intrigerende boodschap.

Liefde!

Openbaring!

Geborgenheid!

*De genade van onze Heer Jezus Christus,
de liefde van God
en de verbondenheid met de heilige Geest
zij met u allen*

selectie van boeken

Onderstaande lijst vermeldt een selectie van boeken en artikelen, die gebruikt zijn bij de totstandkoming van dit boek. Het zijn boeken die ik aanbeveel. Een aantal titels zijn toegevoegd, soms, omdat ze iets te bieden hebben als introductie in het christelijk geloof (aangeduid met *).

christelijke publicaties

- Akkerman, Stevo, *Donderdagmiddagdochter*, Nieuw Amsterdam, 2013.
- Arnold, Hess red., *Ancient Israel's History, An Introduction to Issues and Sources*, Baker, 2014.
- Bakker, Kater, Van Vlastuin red., *Verantwoord geloof, Handboek christelijke apologetiek*, Brevier, 2014.
- Beattie, Tina, *De nieuwe atheïsten*, Averbode, 2010.
- Beek, A. van de, *Waarom?*, Callenbach, 1984.
- Beek, A. van de, *Toeval of Schepping?*, Kok, 2005.
- Bekum, Koert van, *Het Oude Testament als historisch document*, in: *Theologia Reformata* 46 (2003), 328-355, <http://tinyurl.com/l8vshpg>
- Berkhof, H., *Christelijk geloof*, Kok, 2007. *
- Beukel, A. van den, *De dingen hebben hun geheim*, Ten Have, 1990.
- Beukel, A. van den, *Met andere ogen*, Ten Have, 1994.
- Bodifée, Gerard, *God en het gesteente*, Davidsfonds Ten Have, 2007.
- Bodifée, Gerard, *Tot bestaan bestemd*, Pelckmans, 2003.
- Brink, Van den, Kooi, Van der, *Christelijke dogmatiek*, Boekencentrum, 2012.
- Bruce, F.F., *De betrouwbaarheid van de geschriften van het N.T.*, Telos, 1977.
- Dekker, Meester, Van Woudenberg (red), *Schitterend ongeluk of sporen van ontwerp*, Ten Have, 2006.
- Dekker, Meester, Van Woudenberg (red), *En God beschikte een worm, over schepping en evolutie*, Ten Have, 2006.
- Dekker, Van Woudenberg, Van den Brink (red), *Omhoog kijken in platland*, Ten Have, 2007.
- D'Souza, Dinesh, *Het christendom is zo gek nog niet*, Nieuw Amsterdam, 2009.
- Eusebius, *The Ecclesiastical History*, Loeb Classical Library, 1975⁶.
- Evans, Rachel, *Faith unraveled*, Zondervan, 2014. *
- Fransen, René, *Gevormd uit sterrenstof*, Medema, 2009.
- Hoffmeier, James, *Ancient Israel in Sinai, The evidence for the Authenticity of the wilderness Tradition*, Oxford UP. 2005.
- Hoffmeier, James, *Israel in Egypt, The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition*, Oxford UP, 1996.
- Houtman, Cees, *De Schrift wordt geschreven*, Meinema, 2006.
- Kilsdonk, Jan van, *Gezegend de onzienlijke*, Kok, 1988.
- Klijn, A.F.J., *De apostolische vaders, deel 1,2 en 3*, Bosch en Keuning, 1966, 1967.

Kooi, Margriet van der, *Pelgrims en zwervers*, Boekencentrum, 2010. *

Krijger, Ph.L., *De tragiek van de schepping*, Boekencentrum, 2005.

Lennox, John C., *God in het vizier, Waarom The New Atheists hun doel missen*, Ark Media, 2013.

Lewis, C.,S. *Dood, verdriet en geloof*, Kok, 1987.

McGrath, Alister, *De opkomst en ondergang van het atheïsme*, Ten Have, 2006.

McGrath, Alister, *Christelijk Theologie*, Kok, 1997.*

Meijering, E., *Geschiedenis van het vroege christendom*, Balans, 2004.

Meijering, E., *Het Nederlands christendom in de twintigste eeuw*, Balans, 2007.

Miskotte, K.H., *Bijbels ABC*, Ten Have, 1977⁵.

Nouwen, Henri, *Met open handen, notities over gebed*, Lannoo, 1995⁴

Oegema, G.S., *Tussen troost en vermaning, Een inleiding in de eindtijd-verwachtingen in het Nieuwe Testament en in de Oude Kerk*, Ten Have, 1996.

Oosterhuis, Huub, *150 Psalmen vrij*, Ten Have, 2012⁷.

Otten, Willem Jan, *Waarom komt gij ons hinderen?*, Van Oorschot 2006.

Paas, Stefan, Peels, Rik *God bewijzen, argumenten voor en tegen geloven*, Balans, 2013.

Pool, Michael, *Reductionisme: hulp of hinderpaal bij geloof en wetenschap?*, Faraday Institute, <http://tinyurl.com/mmpypmh>

Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, Kok, 1981.

Reitsma, Bernhard, *Wie is onze God, Arabische christenen, Israël en de aard van God*, Boekencentrum, 2006.

Roukema, Riemer, *Gnosis en geloof in het vroege christendom*, Meinema, 1998.

Schaeffer, Frank, *Crazy for God*, Da Capo Press, 2007.

Schelling, Piet, *Helder zien, Gesprekken over geloof en paranormale ervaringen*, Meinema 1993.

Smelik, Klaas, *Een tijd van oorlog, een tijd van vrede, Bezetting en bevrijding in de Bijbel*, Boekencentrum, 2005.

Smelik, Klaas, *Neem een boekrol en schrijf*, Boekencentrum, 2006.

Stark, Rodney, *De eerste eeuwen*, Ten Have, 1998.

Trouillez, Pierre, *Van Petrus tot Constantijn*, Davidsfonds, 2002.

Martine van Veelen (red), *Hete Hangijzers, Antwoorden op 17 kritische vragen aan het christelijk geloof*, Buijten & Schipperheijn, 2009. *

Henri Veldhuis, *Kijk op geloof*, Boekencentrum, 2005. *

Verboven, Lucette, *Pelgrims onderweg*, Pelckmans / Meinema, 2006.

Vriezen, Woude, Van der, *Oudisraëlitische en vroegjoodse literatuur*, Kok, 2001.

Wright, Christopher, *De God die ik niet begrijp*, Vuurbaak, 2010. *

Zwaag, Berthilde van der, *Als Christus verschijnt*, Kok, 2008.

andere boeken

Abicht, Ludo, *Het Lunapark en andere plekken*, Pelckmans, 2008.

Aronson, Ronald, *Living without God, New Directions for Atheists, Agnostics, Secularists, and the Undecided*, Counterpoint, 2008.

Dan Barker, Dan, *Godless*, Ulysses Press, 2008.

Bodifée, Gerard, *Klassieken van de wetenschap*, Scoop, 1994.

Braeckman, Johan, Boudry, Maarten *De ongelovige Thomas heeft een punt*, Houtekiet, 2011.

Bryson, Bill, *Een kleine geschiedenis van bijna alles*, Atlas, 2004.

Carroll, Sean, *Endless Forms Most Beautiful*, Phoenix, 2007.

Comte-Sponville, André, *De geest van het atheïsme*, Olympus, 2008.

Darwin, Charles, *Over het ontstaan van soorten*, Nieuwezijds, 2000.

Darwin, Charles, *Autobiografie*, Nieuwezijds, 2000.

Davies, Paul, *Oorverdovende stilte, Zijn wij alleen in het universum?*, Spectrum, 2010.

Davies, Paul, *Perfect Universum, Waarom er leven is op aarde*, Spectrum, 2007.

Dethier, Hubert, *De geschiedenis van het atheïsme*, Hadewijch, 1995.

Ent, Henk van der, *Het vierde land, houvast van een agnosticus*, Meinema, 1999.

Dawkins, Richard, *De blinde horlogemaker*, Contact, 1988.

Dawkins, Richard, *God als misvatting*, Nieuw Amsterdam, 2007.

Fenwick, Peter, *The Art of Dying*, Continuum London, 2008.

Finkelstein, Silberman, *De Bijbel als mythe*, Synthese, 2006.

Gorenberg, Gershom, *The End of Days, Fundamentalism and the Struggle for the Temple Mount*, Oxford UP, 2000.

't Hart, Maarten, *Het roer kan nog zesmaal om*, De Arbeiderspers, 1984.

Herzberg, Abel, *Drie rode rozen*, Querido, 1976.

Hines, Terence, *Pseudoscience and the Paranormal*, Prometheus, 2003.

Hurlin, Stephen J., *Courage to Doubt*, Raider Publishing, 2009.

Israel, Jonathan, *Revolutie van het denken*, Van Wijnen, 2011.

Keizer, Bert, *Waar blijft de ziel?*, Lemniscaat, 2013.

Kroonenberg, Salomon, *De menselijke maat*, Atlas, 2007.¹¹

Lemche, N.P., *The Old Testament between theology and history*, Westminster John Knox Press, 2008.

Lommel, Pim van, *Eindeloos bewustzijn*, Ten Have, 2007.

Moody, Raymond, *De tunnel en het licht*, Bruna, 1988.

Mulisch, Harry, *Voer voor psychologen*, De Bezige Bij, 1978.

Nickel, Joe, *Adventures in Paranormal Investigation*, The University Press of Kentucky, 2007.

Nickel, Joe, *The Science of Miracles: Investigating the Incredible*, Prometheus Books, 2013.

Opdebeeck, Anja, *Bijna Dood, leven met bijna-doodervaringen*, Lannoo 2001.

Philipse, Herman, *Atheïstisch manifest*, Bert Bakker, 2010¹⁰.

Plasterk, Ronald, *Leven uit het lab*, Prometheus, 2000.

Provoost, Anne, *Beminde ongelovigen, Atheïstisch sermoen*, Querido, 2008.

Ring, Kenneth, *Het licht gezien, Bijna-doodervaringen*, Ankh-Hermes, 1999.

Shermer, Michael, *Why People believe Weird Things*, Holt Paperbacks, 2002.

Schilling, Govert, *De salon van God*, Wereldbibliotheek, 1993.

Shubin, Neil, *De vis in ons*, Nieuw Amsterdam, 2008.

Singer, Isaac B., *Op zoek*, Arbeiderspers, 1985.
 Swaab, Dick, *Wij zijn ons brein*, Contact, 2010.
 Velde, Koert van der, *Religieuze belevenissen*, Van Genneep, 2007.
 Westbroek, Peter, *De ontdekking van de aarde*, Balans, 2012.
 Zimmer, Carl, *Evolutie, triomf van een idee*, Het Spectrum, 2002.

zaken register

ad hoc redenering	23	God als vader	194
anachronismen	79	hel	231
anarchisten	246	hoop	38-40
antithese	254, 256-258, 260	inclusief denken	260
apocalyptiek	226	irrationaliteit	287
atheïsme	22	islamitisch	239
avondmaal	200	Jezus als vreemde	210
beloofde land	127	klimaatonderzoek	15
Bijbel, gezag van de	213	leerstelligheid	189
bijna-doodervaringen	100-113	lege handen	38, 189
brokstukken van God	218, 219	mensenrechten	219
bronnensplitsing	75, 76	messiaans	224
buitenaards leven	69	moslims	126, 207, 208
catastrofes	17	mystiek	128
collectieve zonden	245	neurologie	25
communisme	268	niet weten	34, 293
conflict tussen geloof en wetenschap	179	nihilisme	38
creationisme	10, 15, 16, 24	Ockham, scheermes van	57, 96
daadchristendom	256	oervloed	178
Da Vinci-code	273	open geloven	112
dood	36, 37, 40, 41, 176	opstanding	223
Doorbraak	259	opstanding van Jezus	87, 88
ecologisch schuldgevoel	240	opwekkingsbeweging	274
eeuwig leven	223	paradijs	10, 24, 174, 177, 179
eeuwige straf	214	paragnosten	23
eindgericht	223	paranormale begaafdheid	58
esoterie	265, 272, 288	parapsychologie	54, 55
exclusivisme	260	profetenambt (in het N.T.)	267
fundamentalisme	103, 260, 286	puberteitsdenken	286
gebed	195	reductionisme	31, 33
geld, vrijgevigheid	268, 269	revolutionaire bewegingen	246
geloofsafval	24-27	sceptici	23, 28, 44, 45
gnostiek	175, 265, 271-273	sceptisch	90
		sceptische beweging	53

schepping 10, 66, 174-182, 190,
 272, 293
 scheppingsverhaal 124, 125
 schitterend ongeluk 17
 secularisatie in O.T. 222
 seksueel misbruik 237
 slavernij 214
 synoptische evangeliën 85, 86
 tekstkritiek 84
 tien geboden 238
 tolerantie 214, 219
 twee wegen 236
 tweede bekering 261
 uitverkoren 196
 valse profeten 157-159, 249, 250
 vegetarisme 177, 240
 verborgenheid 280, 287

vergeving 121, 122
 verlossing 10, 202
 verslaving 240
 verzoening 203
 voortschrijdende openbaring 216
 vrije wil 33
 waar gebeurd 23, 74-92
 Wederkomst van Christus 207
 werk, motivatie voor 124
 woestijn 127
 wonder 44-59
 ziel 25, 32
 zionisme 260
 zonde 237-241
 zondeval 10, 176, 177
 zondvloed 10, 11, 12, 16

register van namen

Abicht, Ludo 24, 34, 42
 Apostel, Leo 42
 Aronson, Ronald 35
 Barker, Dan 26, 41, 212
 Barth, Karl 247, 295
 Beek, A. van de 175, 187, 188
 Bekker, Bethasar 53
 Bekkum, Koert van 81, 82
 Beukel, A. van de 62
 Biesheuvel, Maarten 293
 Blackmore, Susan 293
 Bonhoeffer, Dietrich 247
 Braeckman, Boudry 23, 56, 111
 Brink, G. van den 176, 177, 227
 Cliteur, Paul 22, 217
 Comte-Sponville, André 37, 38
 D'Souza, Denish 33
 Darwin, Charles 62, 66, 70, 72
 Davies, Paul 69, 95, 96
 Dawkins, Richard
 29, 30, 58, 70, 72, 217

Dennet, Daniel 32
 Dethier, Hubert 22
 Dippel, C.J. 259
 Ent, Henk van der 283-285
 Epicurus 28
 Eusebius 267
 Feuerbach, Ludwig 28
 Finkelstein, Israel 76-82
 Haldane, J.B.S. 58
 Hart, Maarten 't 206, 207, 212
 Herodotes 292
 Herzberg, Abel 281
 Heyer, C.J. den 203
 Hitchens, Christopher 30
 Hoffmeier, James 81
 Hurlin, Stephen 25
 Ignatius 266
 Irenaeus van Lyon 273
 Israel, Jonathan 257
 Keizer, Bert 32
 Keulen, Dirk van 213

Kilsdonk, Jan van	120	Philipse, Herman	23, 31
Kooi, C. van der	175, 227	Plasterk, Ronald	31, 40
Kuhlman, Kathryn	56	Plato	292
Kuitert, H.M.	27, 180	Polycarpus	268
LaHaye, Tim	227, 228	Provoost, Anne	34
Lewis, C.S.	186	Randi, James	59
Linden, Nico ter	23, 27	Rooze, Egbert	209
Lindsey, Hal	227, 228	Roukema, Riemer	273
Loonstra, Bert	175, 177	Russell, Bertrand	28
Luther, Maarten	163, 245, 248	Sacks, Oliver	32
Marcion	175, 180, 271, 272	Sartre, Jean Paul	28
Marx, Karl	246	Schaeffer, Francis en Frank	254, 255
Miskotte, K.H.	180, 250, 259	Schelling, Piet	58
Mohammed	85	Shermer, Michael	54
Monod, Jacques	19	Singer, I.B.	174
Montanus	274	Smelik, Klaas	77, 78
Mulisch, Harry	294	Tertullianus	268, 270
Nienhuis, Gerard	32, 67	Trouillez, Pierre	265
Nietzsche, Friedrich	28	Wellhausen, Julius	75
Nickell, Joe	55-57	Wiersinga, Herman	203
Noordmans, O.	180, 231	Wiesel, Elie	294
Nouwen, Henri	194	Wright, Christopher	208
Onfray, Michel	30		
Peels, E.	208		

Bijbels register

Abraham	98, 126	Jesaja	126, 224
Amos	223	Job	189, 282
brief aan de Filippenzen	164	Johannes, evangelie van	85, 86
brief II Korinthiërs	164	Lucas	85
brief van Jacobus	225, 244	Marcus	85
Esau	118	Matteüs	85
Exodus	127	Micha	249
Ezechiël	153	Micha ben Jimla	157
Haggai	224	Mozes	126
Handelingen	91, 265	Openbaring	228
Hosea	153	Paulus	162-170, 225, 287
Isaak	119	Petrus	261
Jakob	118, 126	Spreuken	214
Jeremia	126, 152-159, 249	Zacharia	224

verantwoording illustraties

De verwijzingen naar websites zijn van juni 2014.

Omslagfoto: Huub Gerits, *Chagall vertaalt de Bijbel in Kleur*, Averbode/Kok, 1999,

1. eigen foto, Schotland
2. © Cornieliet van Schaik
3. © Cornieliet van Schaik
4. ipww.wordpress.com/2013/07/30/deze-plekken-moet-je-bezoeken-voor-zeer-niet-meer-zijn/
5. © Erich Lessing / lessingimages.com
6. © 123RF / Sarote Impheng
7. © 123 RF / Keith Webber Jr
8. © Jim Carrey, Smashbox Studios, Culver city, California
9. © Juan Carlos Tomasi, www.msf-azg.be/fr/media-gallery/detail/7013/3481
10. © Andy Phillipson, Soweto Gospel Choir
11. onbekend
12. © Werner de Bus
13. © 123RF / Blue Orange Studio
14. © Cornieliet van Schaik
15. © Bruno Stevens, Ground
16. © Stephan Vanfleteren
17. © Olaf, Dworp
18. Kalender Feesten met de Buren, Orbit VZW.
19. Rob Hof, Sporen uit het oosten, Hof Filmproducties, 2006 deel 1.
20. onbekend
21. www.yaf.org/uploadedImages/Blogs/berlinwall1.jpg?n=5616
22. eastpointhub.files.wordpress.com/2013/11/worship-hands.jpg
23. Paul Steels, Vroeg christelijk, eigen uitgave, 1997, 382.
24. Foto genomen van een muur na het vallen van de kernbom op Nagasaki op 9 augustus 1945: Sojourners Magazine, ongeveer 1978-1981. Een onbewerkte foto is te vinden op: www.pinterest.com/pin/136585801173934663/
25. © CERN

Met dank aan

Dit boek heeft een grote diversiteit aan onderwerpen. Daarom ben ik blij met de hulp die sommigen mij hebben geboden.

Ludo Abicht, Maarten Boudry, Raoul van Damme, Richard Sundale en Ruud van Wees gaven mij literatuurverwijzingen, die waardevol waren.

Koert van Bekkum, Gerard Bodifée, René Fransen, Dirk van Keulen, Riemer Roukema, Bart Teugels en Marcel Tuijnder gaven mij raad over specifieke hoofdstukken.

Kees van der Kooi en Ineke Evink gaven commentaar op de algemene opzet.

Jouke Kramer, Fran Lomme en Annet Sinnema beoordeelden (een groot deel van) de tekst op het vlak van taal en stijl.

Sofie de Smet gaf mij waardevolle tips op het vlak van foto's.

Uitgeverij Kok bedank ik voor het vertrouwen en de goede samenwerking.

Tenslotte dank ik Erna, mijn vrouw. Over de inhoud van het boek hebben we weinig gesproken. Toch heeft zij in belangrijke mate de voorwaarden geschapen, waardoor dit boek kon ontstaan.